

दुईशद्व
संक्षेप/आद्याक्षरहरु
कार्यकारी सारंश

विषय सूची

अध्याय १: परिचय	४
१.१. ऐतिहासिक पृष्ठभूमी	४
१.२ नीति तथा कानून	५
१.३. भू-परिधि संरक्षण र सीमापार सहयोग	८
१.४. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको विशेषता	९
अध्याय २: अध्ययन विधि	१०
अध्याय ३: भूमिका, मुख्य जैविक-भौतिक पक्षहरुको वस्तुस्थिति	११
३.१ नाम, क्षेत्र र भौगोलिक अवस्था	११
३.२ जलवायुको अवस्था	१२
३.३ जलस्रोत	१६
३.४ भू-फैलावटको अवस्था	१८
३.५. सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था	१९
३.५.१ जनसंख्या	१९
३.५.२ जातिय समूह र धर्म	२०
३.५.३ मुख्य पेशा	२०
३.५.४ गरिवीको अवस्था	२१
३.५.५ सरोकारवालाहरुको विश्लेषण	२३
३.६ प्राकृतिक स्रोतको अवस्था	२४
३.६.१ वन पारिस्थितिकीय प्रणाली	२४

३.६.२ अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन प्रणाली र सामुदायिक वनको स्थिति	२८
३.६.३ वन्यजन्तु विविधता	३०
३.६.४ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व	३४
३.७ भौतिक पूर्वाधार विकास	३५
३.७.१ सडक सञ्जाल	३५
३.७.२ विद्यालय भवनको अवस्था	३६
३.७.३ स्वास्थ्यको अवस्था	३७
३.७.४ खानेपानी आपूर्ती र सरसफाइ	३८
३.७.५ सम्पदा/संस्कृति पर्यटन	३८
३.८ जलवायु परिवर्तन र प्रकृतिक प्रकोप	४०
३.९ सीमापार सहयोग	४१
अध्याय ४: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन योजना	४२
४.१ प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन	४२
४.१.१ खर्क/चरन क्षेत्र व्यवस्थापन	४३
४.१.२ वन व्यवस्थापन	४७
४.२ प्रजाति संरक्षण कार्यक्रम	४८
४.२.१ वासस्थान व्यवस्थापन	४८
४.२.२ चोरी सिकारी र अवैध वन्यजन्तु व्यापार	५०
४.२.३ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व	५२
४.३ ग्रामणि विकास	५३
४.३.१ बाटो र पुल निर्माण	५३
४.३.२ विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण/मर्मत	५४
४.३.३ खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइ	५६
४.३.४ जलविद्युत्	५८

४.४ जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम.....	59
४.४.१ उच्च मूल्य भएको गैर काष्ठ वन पैदावर व्यवस्थापन.....	59
४.४.३ खेतीमा आधारित जीविकोपार्जन.....	61
४.४.३ खेती बाह्य कृयाकलापमा आधारित जीविकोपार्जन	63
४.५. सम्पदा/संस्कृति पर्यटन	65
४.५.१ पवित्र स्थल, पर्यटकीय आकर्षण र तीनीहरुको महत्वको लेखपत्रीकरण	65
४.५.२ पैदलमार्ग/होम स्टेको विकास.....	66
४.५.३ सिप विकास.....	67
४.६ जलवायु परिवर्तन र विपद जोखिम न्यूनीकरण/अनूकूलन कार्यक्रम.....	68
४.६.१ सामुदायिक सहाशीलताको विकास.....	68
४.६.२ विपद जोखिम न्यूनीकरण (DRR).....	69
४.७. संरक्षण शिक्षा र जनचेतना	70
४.८. संस्थागत स्थापना र क्षमता विकास	71
४.९. अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्यांकन	74
४. १०. प्रस्तावित बजेट	77
सन्दर्भ सामाग्री.....	80
अनुसूची	82

अध्याय १ परिचय

१.१. ऐतिहासिक पृष्ठभूमी

नेपालमा वन्यजन्तु र वनस्पतिको संरक्षण कार्य नेपाल सरकारको पहिलो पञ्च वर्षीय विकास योजना (२०१३-२०१८) देखि हुँदै आएको भएता पनि २०२९ सालमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनको कार्यान्वयन पछि मात्र जैविक विविधताको संरक्षण र व्यवस्थापनलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन संरक्षित क्षेत्रहरूको स्थापना हुँदै गए । हाल नेपालमा १० वटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, ३ वटा वन्यजन्तु आरक्ष, १ वटा शिकार आरक्ष र ६ वटा संरक्षण क्षेत्र साथै १२ वटा “मध्यवर्ती क्षेत्र” (वफर जोन) हरू रहेका छन् जसले नेपालको कुल क्षेत्रफल को २३.२३ % अर्थात् ३४,१८६ बर्ग कि.मि क्षेत्रफल ओगटेको छ ।

नेपालमा संरक्षित क्षेत्रहरू सुरुमा संकटापन्न वन्यजन्तुको संरक्षण र संवर्धनको निम्ति स्थापना गरिएका थिए । तथापि प्राकृतिक, ऐतिहासिक सुन्दरताको संरक्षण तथा सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता समावेश गरी संरक्षणको उद्देश्य फराकिलो पारिएको छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ जैविक विविधताको संरक्षण र संवर्धनका लागि प्रमुख कानूनी आधार भएको छ । हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६ ले हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको निम्ति दैनिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि निशुल्क घाँस, दाउरा, र पात-पतिङ्गर जस्ता प्राकृतिक स्रोत संकलन र घुम्ती चरिचरणको लागि विशेष प्रावधान राखेको छ ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ मा संरक्षण क्षेत्र र मध्यवर्ती क्षेत्र को प्रावधान समावेश गर्न २०४६ र २०४९ मा तेस्रो र चौथो पटक संसोधन गरिएको थियो । समुदायमा आधारित संरक्षण र विकासको कार्यक्रम लागु गर्न संरक्षण क्षेत्र छुट्याएको हो । यो नियमावली संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिलाई प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त हुने शुल्क संकलन र सो संकलित रकम अनुमोदित कार्ययोजना अनुसार साथै राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन सुहाउदो कार्यक्रम तयार गर्न र मध्यवर्ती क्षेत्रको संरक्षण, रूपांकन, र व्यवस्थापनमा जनसहभागिता सुनिश्चित गर्न मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५२ र मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका २०५६ अनुमोदित गरिएका छन् । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को चौथो संसोधनले समुदायिक विकास कार्यक्रम परिचालन गर्न मध्यवर्ती क्षेत्रले निकुञ्ज वा आरक्षले वार्षिकरूपमा संकलन गरेको राजस्वको ३०-५० % प्रयोग गर्न सक्ने प्रावधान राखेको छ । यसरी मध्यवर्ती क्षेत्र र संरक्षण क्षेत्रले जैविक विविधता संरक्षणमा जनसहभागितामा जोड दिनुका साथै स्थानीयको जीविकोपार्जनका लागि पनि सहयोग गर्दै आएको छ ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र नेपालको पहिलो संरक्षण क्षेत्र हो भने मनास्लु, कञ्चनजङ्गा, कृष्णसार, गौरीशंकर र अपीनाम्पा नेपालका अन्य संरक्षण क्षेत्रहरू हुन् । जैविक स्रोतको दिगो व्यवस्थापनका लागि जैविक विविधता संरक्षणको महत्वलाई स्वीकार्दै राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागले नया सोचको

साथ विभिन्न पहलहरू गरेको छ । यी पहलहरू दिगो विकास र संरक्षणको एकीकृत संगम हुन् । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको पहिलो पाँच वर्षे व्यवस्थापन योजना (संन. २०१०-२०१४) निम्नानुसार उद्देश्यहरू सहित नेपाल सरकारद्वारा स्विकृत भएको थियो ।

१. संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पति प्रजातिको संरक्षण गर्ने ।
२. सुदूरपश्चिम क्षेत्रलाई प्रतिनिधीत्व गराउने पारिस्थितिकीय प्रणालीलाई राष्ट्रको संरक्षितक्षेत्र संजालमा समावेश गराउने ।
३. दार्चुला जिल्लाको उत्तरी भागमा अवस्थित अनुपम प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण, नियमन र बुद्धिमतापूर्वक प्रयोग गर्ने ।
४. संरक्षणको गतिविधिहरू संचालन गरी जीविकोपार्जन सुधार तथा गरिबी नीवारणमा टेवा पुऱ्याउने ।
५. दार्चुला जिल्लाको संरक्षित क्षेत्रमा आधारित पर्यापर्यटन, सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदाको सम्बर्द्धन गर्ने ।
६. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका मा पाइने वन्यजन्तु र वनस्पतिहरूको अनुसन्धान गरि तथ्यांक केन्द्र (डाटाबेस) बनाउने ।

१.२ नीति तथा कानून

संरक्षण क्षेत्रमा नीति तथा संरचना प्रदान गर्न नेपाल सरकारले संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५३, संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली २०५७, कञ्चनजङ्गा क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०६४, र संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका २०५६ जारी गरेको छ ।

नेपाललाई संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा सधै अग्रणी मानिन्छ । परिवर्तनशील सामाजिक-आर्थिक र विकासलाई सम्बोधन गर्न हाल सम्म राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ लाई २०३१, २०३९, २०४६ र २०४९ गरि चार पटक संशोधन गरिएको छ । संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको निम्ति कानूनी रूपरेखा र नीतिगत प्रावधानहरू यस प्रकारका छन्:

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९- संरक्षित क्षेत्रमा जैविक विविधता संरक्षण गर्न यो ऐन एक प्रमुख साधन भएको छ । यस ऐनको धारा ३ अनुसार राष्ट्रिय निकुञ्ज वा कुनै पनि संरक्षित क्षेत्रमा वन्यजन्तु र पशुपंक्षी शिकार गर्न, तहरा वा अन्य संरचना निर्माण गर्न, कुनै अंशमा खेती कटान गर्न, आगो लगाउन, रुख, भाडी वा अन्य वन प्रदावरहरूलाई खेती पुऱ्याउने, र उत्खनन् जस्ता गतिविधिहरू निषेध गरिएको छ । यस ऐनले राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्षको ३०-५० % राजस्व मध्यवर्ती क्षेत्रमा संरक्षण र सामुदायिक विकासका गतिविधिमा प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

हिमाली राष्ट्रिय निकुञ्ज नियमावली, २०३६- यस नियमावलीले हिमाली क्षेत्रका राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले वन पैदावर (काठ, दाउरा, स्याउला, पात पतिङ्गर आदि) संकलन गर्न पाउने विशेष प्रावधान रहेको छ । साथै यस नियमावलीले निकुञ्जको चरन क्षेत्रमा घरपालुवा गाईवस्तुलाई चरिचरन गर्न अनुमति दिएको छ ।

संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियमावली, २०५७- यस नियमावलीले मुख्य रूपमा स्थानीय समुदायको सामाजिक र आर्थिक अवस्था सुधार संगै जैविक विविधता संरक्षणको जोडि उद्देश्यलाई लक्षित गर्दै एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रम लाई बढावा दिएको छ । यस नियमावलीमा उपभोक्त समूहहरूलाई सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ ।

मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, २०५२- राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्ष व्यवस्थापन अनुरूप कार्यक्रमहरू रूपांकन गर्न र मध्यवर्ती क्षेत्रमा संरक्षण, योजना र व्यवस्थापनमा जन सहभागितालाई सहज बनाउनको लागि यो नियमावली र मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिकाको मुख्य भूमिका रहेको छ ।

वन्यजन्तुबाट हुने क्षतिको राहत सहयोग निर्देशिका, २०६९- यस निर्देशिकामा आठ वन्यजन्तुहरू क्रमशः बाघ, गैडा, हात्ती, हिउँ चितुवा, चितुवा, जंगली बदेल् र अर्ना बाट हुने हानि र क्षतिको लागि राहतको व्यवस्था गरेको छ । दुर्घटनामा परि मृत्यु भएमा रु. तीन लाख र गम्भिर घाइतेका निम्ति रु. पचास हजार क्षतिपूर्तिको व्यवस्था छ । त्यसैगरी सम्पत्तिको क्षति र पशु नोक्सानी भएमा अधिकतम रु. दस हजार वितरण गरिनेछ । राहत तथा क्षतिपूर्ति दाबीको प्रकृयाहरू र आवश्यक कागजातहरू निर्देशनमा उल्लेख गरिएका छन् । यस निर्देशिकालाई २०७२ सालमा संसोधन गरी मानिसको मृत्यु भएमा रु. पाँच लाख पुऱ्याएको छ भने केही वन्यजन्तुहरू थपिएका छन् ।

दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण महासन्धी (CITES) (संन.१९७५)- नेपाल यस महासन्धीमा सन् १६ सेप्टेम्बर १९७५ देखि सदस्य राष्ट्र भएको हो । नेपालमा पाइने विभिन्न वन्यजन्तु र वनस्पतिको प्रजातिहरू मध्ये २८१ प्रजातिहरू जस्मा ४४ प्रजातिका वन्यजन्तु र २ प्रजातिका वनस्पतिहरू अनुसूची १, १२२ प्रजातिका वन्यजन्तु र १०३ प्रजातिका वनस्पति अनुसूची २, र ६ प्रजातिका वन्यजन्तु र ४ प्रजातिका वनस्पति अनुसूची ३ मा सूचिकृत छन् (CITES, 2015) । निम्नलिखित कानूनहरूले साईटिस कार्यान्वयनमा सहयोग प्रदान गरेको छः राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९, वन ऐन २०४९, निकासी पैठारी (नियन्त्रण) ऐन २०१३, भन्सार ऐन २०१२, प्रहरी ऐन २०१२, र वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ । यस बाहेक नेपाल सरकारले चोरी सिकारी र वन्यजन्तुको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्न र संरक्षणको प्रवर्द्धनका निम्ति विभिन्न योजना र कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ । राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति २०७२, नया वन नीति २०७१, नेपाल जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना २०७२ ले जैविक विविधता संरक्षणका लागि चोरी सिकारी र वन्यजन्तुको अवैध व्यापार नियन्त्रणलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । त्यसैगरी सीमापार चोरी सिकारी र वन्यजन्तुको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्नको साथै जैविक विविधता संरक्षण गर्न सन् २०१० मा चीनसंग

Memorandum of Understanding मा हस्ताक्षर गरेको छ भने भारत संग नियमितरूपमा सीमापार सहयोग सम्बन्धित बैठक गर्दै आएको छ । साथै सन् २०११ मा South Asia Wildlife Enforcement Network (SAWEN) को सचिवालय काठमाण्डौ, नेपालमा स्थापना भएको छ ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा साईटिस अनुसूची १ मा सूचिकृत वन्यजन्तु: हिउँ चितुवा, याक, कस्तुरी मृग, घोरल र डाँफे को वासस्थान हो । यस क्षेत्रमा अनुसूची २ मा सूचिकृत पाँचऔले, जटामासी, सर्पगन्ध, तलिसपत्र, गोब्रे सल्ला जस्ता वनस्पतिहरु पनि पाइन्छ । यस संरक्षण क्षेत्रमा पाइने वन्यजन्तु र वनस्पतिहरुको सूची अनुसूची ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति (NTCC)- सरकारले सनमाननीय प्रधानमन्त्रीज्यू को अध्यक्षतामा एक उच्च स्तरीय राष्ट्रिय बाघ संरक्षण समिति गठन गरेको छ । बाघ संरक्षण को लागि सम्बन्धित संस्थाहरुलाई नीति, दिशानिर्देश तथा उच्चतहमा समन्वय गर्नु यस समितिको मुख्य उद्देश्य हो । त्यसैगरी NTCC ले चोरी सीकारी र अवैध व्यापार नियन्त्रणको लागि साथै प्रविधि हस्तान्तरण, स्रोत सहयोग र जानकारी आदानप्रदान को लागि बाघ पाईने राष्ट्रहरु र अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरु संग साभेदारी सम्बन्ध कायम गर्ने गराउने रहेको छ ।

राष्ट्रिय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण समन्वय समिति (NWCCCC) र वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई (WCCB), २०६७- यस समन्वय समितिले वन्यजन्तु अपराध विरुद्ध स्रोत परिचालन गर्ने र जैविक विविधता संरक्षणमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरु संग सहकारिताको सम्बन्ध बढाउन वन तथा भू संरक्षण मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठित एक उच्च स्तरीय समिति हो ।

केन्द्रीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाईका संयोजक राष्ट्रिय निकुञ्च तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग का महानिर्देशक रहने व्यवस्था गरेको छ । यस इकाईले वन्यजन्तु चोरी सिकारी र अवैध व्यापार नियन्त्रण का लागि केन्द्रीय स्तरको समन्वय तथा जिल्लामा रहेका **WCCB** को वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धित कामको लागि निर्देशन दिने, अनुगमन गर्ने तथा समन्वय गर्ने गर्दछ ।

एकीकृत भू-परिधि योजना निर्देशिका, २०६८- भू-परिधि समन्वय समिति (राष्ट्रिय योजना आयोग को सदस्यको अध्यक्षतामा) भू-परिधि कार्य समूह (वन तथा भू- संरक्षण मन्त्रालयको सचिवको अध्यक्षतामा), भू-परिधि समर्थन एकाई (योजना तथा मानव स्रोत, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको प्रमुखको अध्यक्षतामा) सम्मिलित संस्थागत व्यवस्थाको परिकल्पना गरेको छ । यस निर्देशिकाको उल्लेखनिय उद्देश्यहरु यस प्रकार छन्: १) भू-परिधि स्तरमा संरक्षण र पारिस्थितिकीय प्रणाली विकास संगै सामाजिक, आर्थिक र पर्यावरणीय मुद्दाहरुलाई सम्बोधन गर्नु, २) उपयुक्त रणनीतिहरु पहिचान गर्न पारिस्थितिकीय प्रणाली अनुरूप विभिन्न कार्यक्रम/गतिविधिहरु को प्रभाव मूल्यांकन गर्नु ।

१.३. भू-परिधि संरक्षण र सीमापार सहयोग

भू-परिधि संरक्षण नेपालको संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन प्रणालीमा अर्को महत्वपूर्ण बदलाव मानिन्छ। ठूला वन्यजन्तु विचरणको निमित्त विभिन्न किसिमको वासस्थान र पर्याप्त पारिस्थितिकीय प्रणालीहरूको भिन्नता हुनआवश्यक छ भनि बुझ्ने नेपाल थोरै देशहरूमध्ये एक हो। भू-परिधिमा 'Beta Diversity' को असरको कारण अरु समान क्षेत्र भन्दा अधिक जैविक विविधता पाइन्छ, विशेष गरी भू-परिधिमा बढि पारिस्थितिकीय प्रणालीहरू, वन्यजन्तुको वासस्थान, स्थानीय समुदाय र तीनको जीवनशैली तथा फरक फरक भूमी व्यवस्थापन समावेश भएका हुन्छन् (Sharma & Chettri 2005)। भू-परिधिस्तरको संरक्षणले ल्याएको संरक्षण सम्वादले नेपालमा ३ भू-परिधि संरक्षणको घोषणा भएको छ : तराई भू-परिधि (TAL), पवित्र हिमाली भू-परिधि (SHL), र चितवन अन्नपूर्ण भू-परिधि (ChAL)।

TAL पूर्वमा नेपालको बाग्मती नदी देखि पश्चिममा भारतको यमूना नदी सम्म फैलिएको छ। यो क्षेत्रमा एशिया कै ठूला स्तनधारी जनावरको सबै भन्दा ठूलो समूह भेटिन्छ। यस भू-परिधि ले संरक्षित क्षेत्र को सञ्जाल, वन, कृषि जग्गा, आवादि क्षेत्र र सिमसार क्षेत्रहरू तथा नेपाल-भारत अन्तर्राष्ट्रि सिमाना को साथ करिब ४९,००० वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ। सन् २००१ मा नेपाल सरकारले "जैविक विविधताको संरक्षण, पर्यावरणीय निष्ठाको रक्षा र स्थानीयको दिगो जीविकोपार्जन कायम रहेको विश्वव्यापी अनुपम भू-परिधि" को संरक्षणको दुरदृष्टिको साथ TAL-Nepal लाई अनुमोदन गरेको छ। तराईको १४ जिल्लामा फैलिएर २३,१९९ वर्ग कि. मि. ओगटेको TAL-Nepal, करिब ६७ लाख बहु जातीय र बहु सांस्कृतिक मूल भएको र करिब ६७ लाख जनताको वासस्थान हो।

त्यसैगरी नेपाल, भारत र चीन सरकारले हिमाली सीमापार भू-परिधि को आवश्यकताको महसुस भएर ४९,८९९ वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगट्ने पवित्र हिमालय भू-परिधि (SHL) को स्थापना भएको हो। यो भू-परिधि नेपालको काली गण्डकीको खोच देखि भुटानको पश्चिमी सीमा सम्म फैलिएको छ र यसले नेपाल-भारतको १८ वटा संरक्षित क्षेत्रहरूलाई जोडेको छ। SHL मा नेपालका आंशिक र पूर्णरूपमा २६ जिल्लाहरू र ७ वटा संरक्षित क्षेत्र समावेश छन्। यस SHL पूर्वमा कञ्चनजङ्गा संरक्षण क्षेत्र (KCA) देखि पश्चिममा लाङ्गटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज (LNP) सम्म फैलिएको छ।

यस्तैगरी नेपाल सरकारले ICIMOD, WWF Nepal, NTNC, IUCN, CARE Nepal इत्यादि संरक्षण साभेदार संस्थाहरूसंग मिलेर कैलाश पवित्र भू-परिधि (KSL), कञ्चनजङ्गा कमप्लेक्स भू-परिधि र ChAL कार्यन्वयन गरिरहेको छ। वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालयले भू-परिधि संरक्षण पहललाई रणनीतिक दिशा प्रदान गर्न, समवन्ध र अनुगमन गर्न भू-परिधि सहयोग एकाइ (LSU) को स्थापना गरेको छ। भू-परिधि संरक्षणद्वारा जैविक मार्गमा फिल्ड तहको उपायहरू, तथा चीन र भारत संग अन्तरसम्बन्ध र सीमापार सहयोग प्राप्त गर्न सम्भव भएको छ।

जैविक विविधताको संरक्षण तथा चोरी शिकारी र अवैध वन्यजन्तुको व्यापार संग नियन्त्रणको निमित्त चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, शुक्लाफाटा वन्यजन्तु आरक्ष, कञ्चनजङ्गा संरक्षण

क्षेत्र र लाङ्गटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज को स्थानीय स्तरको सीमापार सहयोग बैठकहरु र केन्द्रीय स्तरको बैठकहरु नियमित रुपमा हुदै आएको छ ।

कैलाश पवित्र भू-परिधि

कैलाश पवित्र भू-परिधि मध्य भारतको उपोष्ण क्षेत्र र उत्तरी पश्चिम नेपाल (Gangetic Basin) को उत्तरी किनारमा भएर मध्य हिमालयको शिखा हुदै तिब्बती प्याट्यु सम्म फैलिएको विविध भूधरातलले भरिपूर्ण एक सीमापार भू-परिधि हो । यस भू-परिधि ले ३११७५ वर्ग कि. मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ र ७९°४९'२६" देखि ८२°२६'५४" पूर्वी देशान्तर र २९°१८'२३" देखि ३१°१२'४२" उत्तरी अक्षांश मा फैलिएको छ । यस भू-परिधि क्षेत्रमा चीनको स्वशासित तिब्बत को पुलान काउन्ती, भारतको पिथोरागढ जिल्ला र बागेश्वर जिल्लाको केहि भाग, र उत्तरी पश्चिम नेपालको हुम्ला, बझाङ्ग, दार्चुला र बैतडी जिल्लाको केहि अंश पर्दछ । यस भू-परिधि क्षेत्र भित्र १० लाख भन्दा बढि मानिस बसोबास गर्दै आएको छ, तथापि धेरै जनसंख्या भारत र नेपालमा र केहि मानिसहरु भने तिब्बतको उच्च क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले एउटा महत्वपूर्ण जैविक विविधता भएको hotspot लाई प्रतिनिधित्व गरेको हुनाले यसको महत्व अझै बढेको छ । भारत र चीन बीच स्थित यस संरक्षण क्षेत्रका को रणनीतिक स्थलले जैविक विविधताको संरक्षण को निमित्त सहकार्य गर्न थुप्रै अवसर प्रदान गर्दछ । ICIMOD यस भू-परिधिको विभिन्न तहमा कार्यरत एउटा प्रमुख संस्था हो ।

१.४. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको विशेषता

जैविक विविधता

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र जैविक विविधता तथा संस्कृतीको लागि निकै धनी साथै भौगोलिक दृष्टीकोणले अद्वितीय रहेको छ । यस क्षेत्रमा दुर्लभ वन्यजन्तुहरु जस्तै हिउँ चितुवा, धवाँसे चितुवा, कस्तुरी मृग, र हिमाली कालो भालु पाइन्छन् । यस संरक्षण क्षेत्र हिउँ चितुवा पाइने पश्चिमी भू-परिधि भित्र पर्दछ । यस क्षेत्रमा उच्च मूल्यका यासाँगोम्बा, जटामसी, सुगन्धवाल, लौठसल्ला, पाँचऔले, बोभो, चिराइटो, गुच्चीच्याउ, कुत्की, पाखण्ड वेद र विभिन्न प्रजातिका गुराँसहरु पाइन्छन् ।

संस्कृती

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा अपी, नम्पा र व्याँस जस्ता उच्च हिमालहरु रहेका छन् साथै यस क्षेत्रलाई कैलास र मानसरोवर जानको लागि मुख्य प्रवेशद्वार मानिन्छ । यस क्षेत्रको त्यतिकै धार्मिक महत्व पनि रहेको छ । हिन्दुधर्ममा आस्था राख्नेहरुको के विश्वास छ भने यस स्थानमा ऋषी व्याँसले तपस्या गरेको हुदा यसलाई तपोभूमीको रुपमा लिईन्छ । यहाँका वासिन्दाहरुलाई व्याँसी भनिन्छ । यो क्षेत्र सौका जाती र तिनीहरुको अद्वितीय भाषा तथा संस्कृतीको लागि पनि प्रख्यात छ ।

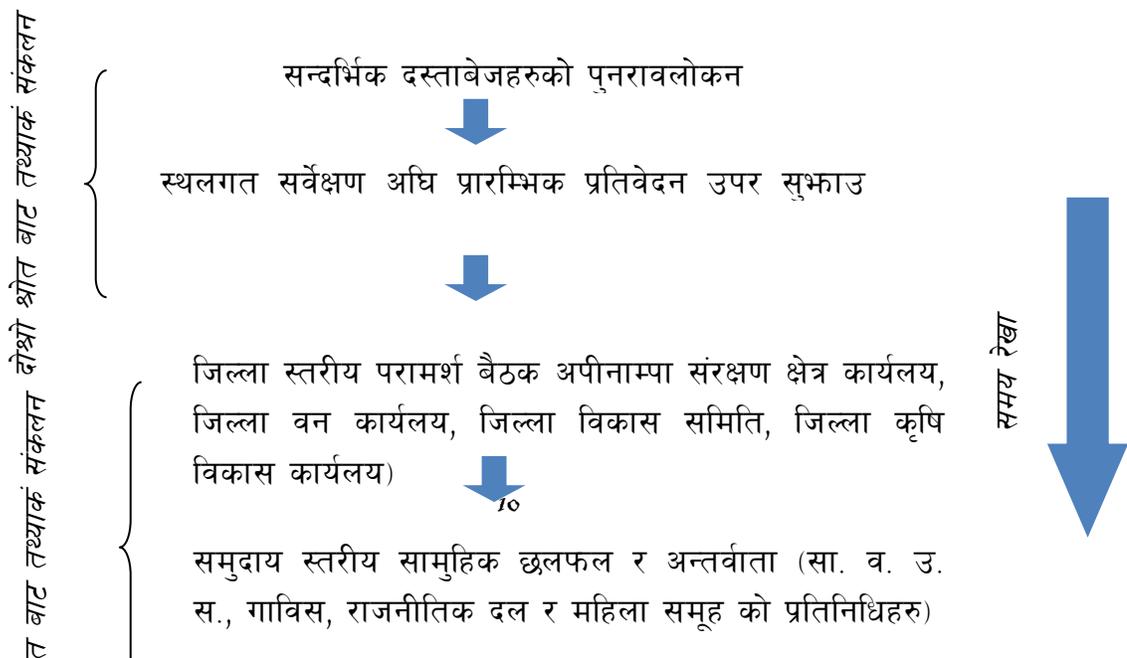
जल

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा महाकाली र चमेलिया जस्ता ठूला नदीहरु भएको हुदा यस क्षेत्रमा जल विद्युत परियोजनाको लागि प्रचुर सम्भाव्यता भएको देखिन्छ । यसको साथै पारिस्थितिकिय सेवाबाट नदीका तल्लो तथा माथिल्लो तटिय क्षेत्रमा बस्ने जनताहरुका आर्थिक विकासमा ठूलो टेवा मिल्न सक्छ । यस क्षेत्रको कुल भूभागको १९.७३% हिउँ र हिमनदीले ढाकेको छ ।

अध्याय २: अध्ययन विधि

वन नीति २०७१, राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना २०७२ र अन्य संरक्षित क्षेत्रहरुको व्यवस्थापन योजनाहरुले यस व्यवस्थापन योजना विकास गर्न मार्गनिर्देशन प्रदान गरेको छ । यस व्यवस्थापन योजना तयारी को लागि मुख्य सान्दर्भिक दस्तावेजहरु जस्तै अधिल्लो व्यवस्थापन योजना, पवित्र कैलाश भू-परिधि को रणनीतिक दस्तावेज, दार्चुलाको जिल्ला विवरण, अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यलयको प्रगति प्रतिवेदन, अनुगमन प्रतिवेदन आदि बाट अध्ययन प्रकृया सुरु भयो । यस योजना तयारी गर्ने क्रममा दुबै मात्रात्मक र गुणात्मक विधि द्वारा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

प्रारम्भिक प्रतिवेदन अनुरूप राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको अधिकारीहरु र अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका कर्मचारीहरु संग को समन्वयमा स्थलगत अवलोकन गरिएको थियो । मुख्य रूपमा अध्ययन पद्धति यस प्रकारको छ: १) सन्दर्भ सामाग्रीको पुनरावलोकन २) प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपर सुझाउ संकलन, ३) अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यलय, जिल्ला वन कार्यलय, जिल्ला विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास कार्यलय संग परामर्श बैठक, ४) सामुदायिक वन उपभोक्त समूह (सा. व. उ. स.), गा.वि.स., राजनीतिक दल र महिला समूह को प्रतिनिधिहरु संग सामुहिक छलफल र अन्तर्वाता । लक्षित सामुहिक छलफल हरेक गा.वि.स.मा सञ्चालन गरिएको थियो । वन स्रोत मा आधारित आयआर्जनका कृयाकलापहरुको अवसर बुझ्न को लागि सहभागितामूलक नक्साहरु तयार गरिएको थियो । सामुदायिक छलफल द्वारा मुख्य खतराहरु पनि पहिचान गरियो । यस व्यवस्थापन योजना तयारी गर्न अपनाइएका स्थलगत विधिहरु निम्नानुसार छन् (चित्र १) ।

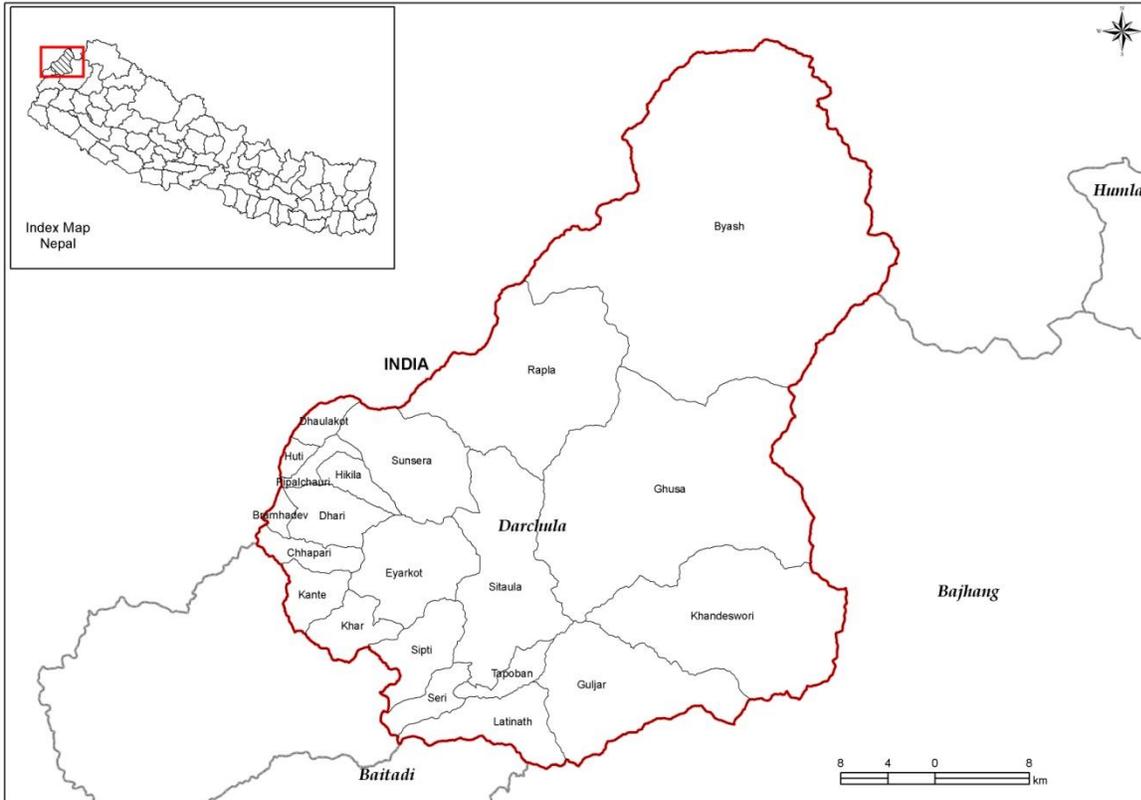
चित्र १: फिल्ड अध्ययन विधि

अध्याय ३: स्थल, जैविक-भौतिक पक्षहरूको वस्तुस्थिति

३.१ नाम, क्षेत्र र भौगोलिक अवस्था

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र हालै घोषणा गरिएको संरक्षण क्षेत्र हो जसले दार्चुलाको पश्चिमी भूभाग आगटेको छ । उत्तरमा चीन र पश्चिममा भारत संग जोडिएको यो क्षेत्र कैलाश पवित्र भू-परिधि सीमापारको अभिन्न अङ्ग हो । सन् २०१० मा स्थापना भएको यस संरक्षण क्षेत्रको कुल क्षेत्रफल १९०३ वर्ग कि. मि. रहेको छ । यस क्षेत्रमा रहेको अपी (७३२ मि.) र नाम्पा (६७५७ मि.) हिमालहरूको आधारमा यस संरक्षण क्षेत्रको नामाकरण गरिएको हो । यो संरक्षण क्षेत्र $८०^{\circ}२२'$ देखि $८१^{\circ}०९'$ पूर्वी देशान्तर र $२९^{\circ}३०'$ देखि $३१^{\circ}१५'$ उत्तरी अक्षांश सम्म फैलिएको छ । यस संरक्षण क्षेत्र को उत्तरी सीमाना तिब्बत स्वशासित क्षेत्रसंग जोडिएको छ भने दक्षिण सीमाना भारतको लास्कु र नौगढ खोला सम्म रहेको छ । त्यसैगरी पूर्वी सीमानामा बभाङ्ग र पश्चिमी सीमाना भारत संग छुट्याउने महाकाली नदि सम्म फैलिएको छ (चित्र २) ।

चित्र २. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र को स्थलगत नक्सा

(स्रोत: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र २००८)

समुन्द्र सतह बाट ५३९ मि. देखि ७९३२ मि. सम्मको उचाई भिन्नता भएको यस संरक्षण क्षेत्र अपी, नाम्पा र व्याँस (६६७० मि.) हिमालहरु जस्ता प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण छ। मध्य हिमाली भेगमा मध्यम अम्लिए माटोका साथै मध्य देखि हल्का शैलीको फोस्रो बालुवा र गिट्टी पाइन्छ (अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र, २००८)। उच्च हिमाली क्षेत्रमा ठूला चट्टानको कणमा ढुङ्गे माटो पनि पाइन्छ (अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र २००८; DNPWC २००८)।

यो क्षेत्र भारतीय उपमहाद्वीप प्लेट र तिब्बती प्लेट बीचमा अवस्थित भएको ले गर्दा भूगर्भिक हिसाबले अलि कमजोर छ। यो क्षेत्र Schist, Gneiss, Limestone and Sediment जस्ता ढुङ्गाले बनिएको भएर विशेष गरी वर्षा मौसममा पहिरो र बाढी को अत्याधिक जोखिम हुन्छ। अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा अरु ढुङ्गाहरु जस्तै Granite, Pegmatite, Phyllite and Quartzite पनि पाइन्छ। भूमीको अवस्था, भू उपयोगिता र भूक्षय बाट सम्बेदनशीलता को आधारमा यस संरक्षण क्षेत्र लाई ९ वटा श्रेणीमा विभाजित गर्न सकिन्छ। यस क्षेत्रमा धेरै जसो भू-भाग ठाडो भिरालो (>४० डिग्री) रहेको छ (**District Profile Darchula २००८**)।

३.२ जलवायुको अवस्था

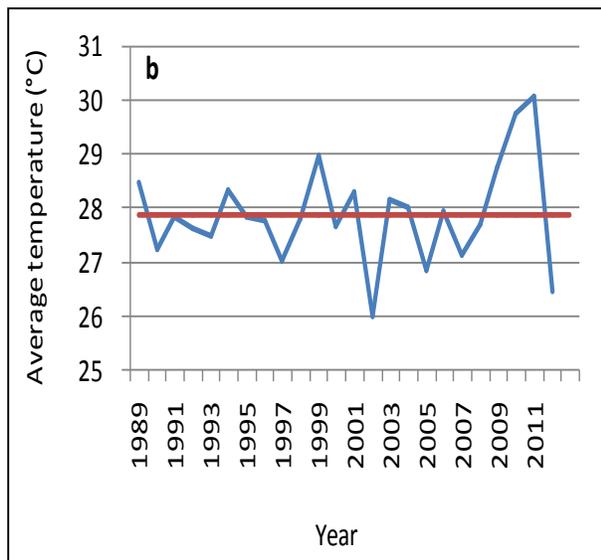
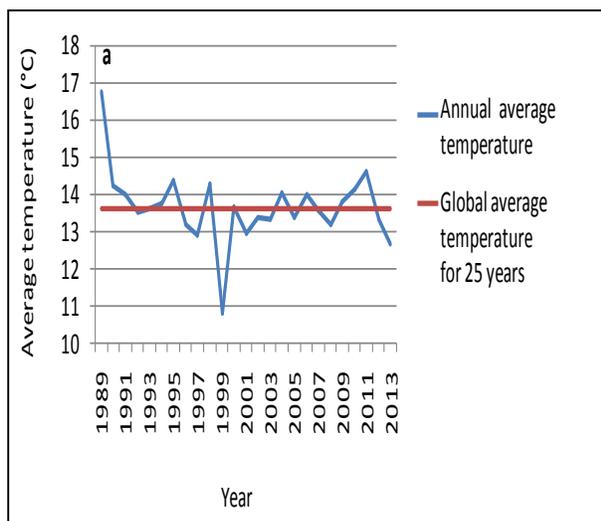
कैलाश पवित्र भू-परिधि को हावापानी मुख्यतः दक्षिण भागको (Greater and Lesser Himalayan Zones) मनसुन, हिमालको शिखर (Trans-Himalayan zone) माथि रहेको वर्षाछाया क्षेत्र (cold desert conditions), र तिब्बती प्याट्यू मा असर गर्ने महाद्वीपीय र एशीयाली हावापानी ले नियमित गर्दछ (**Zomer and Oli २०११**)। उचाइ र स्थलाकृतिमा फरकपन भएको हुनाले, यस क्षेत्रमा उपोष्ण देखि समशीतोष्ण, लेकाली र चिसो उच्च उचाइ मरभूमी जस्ता हावापानी पाइन्छ।

दक्षिणी हिमालयमा, औसत तापक्रम करिब १८°C, न्यूनतम तापक्रम ७°C छ भने औसतमा करिब २१०० मि. मि. वर्षा हुने गर्दछ। दक्षिणी हिमालय श्रृंखलाको तापक्रम र वर्षाको ढाँचा २१०० मि. समुन्द्र सतह भन्दा माथि उष्ण र उपोष्ण रहेको छ र ३००० मि. समुन्द्र सतह भन्दा माथि समशीतोष्ण रहेको पाइन्छ (Ibid)। सन् १९७० देखि यी क्षेत्रहरुमा न्यूनतम तापक्रम बढ्दै गएको अभिलेख भएको छ (**Zomer and Oli २०११**)। कैलाश पवित्र भू-परिधिको चीन तिरको अंशको औसत उचाइ ४५०० मि. भन्दा बढि भएको र तिब्बती प्याट्यू मा पर्ने यसको न्यूनतम उचाइ ३६०० मि. समुन्द्र सतह भन्दा माथि रहेको ले यहाँको हावापानी चिसो र सुख्खा किसिमको छ साथै औसतमा जम्मा २०० मि.मि. वर्षा हुने गर्दछ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको उचाइ र स्थलाकृतिमा भएको फरकपन को कारणले गर्दा, यहाँको जलवायु मा विविधता देखिन सकिन्छ। यस संरक्षण क्षेत्र को दक्षिणी-पूर्व भाग एवम बेसी तिर उपोष्ण हावापानी पाइन्छ भने मध्य हिमाल र उच्च हिमाल तिर समशीतोष्ण र लेकाली हावापानी पाइन्छ। यसै स्वरूप लटिनाथ, तपोवन, सिप्टी, खार र काटै को दक्षिणी भाग मा उपोष्ण हावापानी पाइन्छ र उच्च भेग मा अवस्थित व्याँस, घुसा र खण्डेश्वरी तिर समशीतोष्ण र लेकाली हावापानी पाइन्छ (अपीनाम्पा संरक्षण

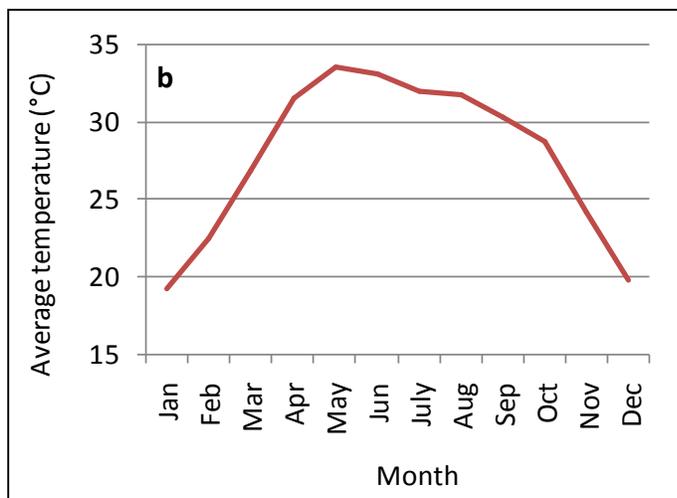
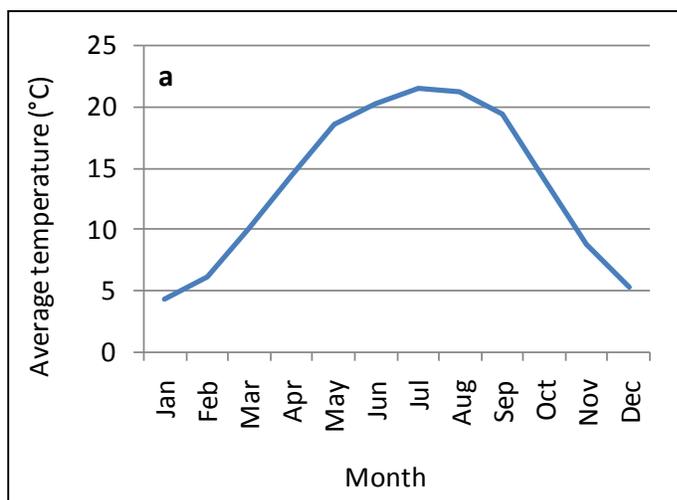
क्षेत्र व्यवस्थापन योजना 2010-2014) । यस क्षेत्रको औसत वार्षिक न्यूनतम र अधिकतम तापक्रम क्रमसः १३.६९°C (चित्र ३ क) र २७.७८°C (चित्र ३ ख) रहेको छ ।

चित्र ३. बिगत २५ वर्षमा (१९८९-२०१३) मापन गरिएको औसत वार्षिक न्यूनतम (३ a) र अधिकतम (३ b) तापक्रम

(स्रोत: DHM 2014)

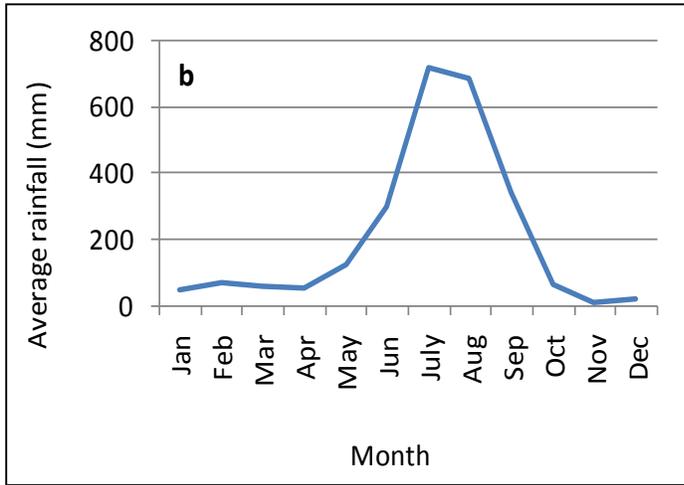
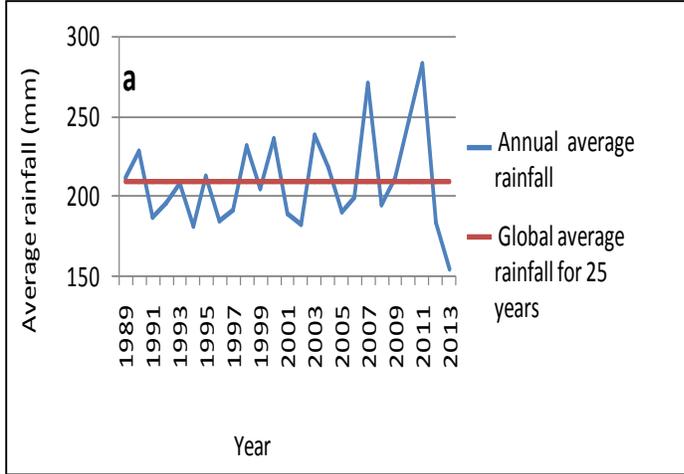
चित्र ४. बिगत २५ वर्षमा (१९८९-२०१३) मापन गरिएको औसत मासिक न्यूनतम (४a) र अधिकतम (४b) तापक्रम

(स्रोत: DHM 2014)

यस क्षेत्रमा न्यूनतम तापक्रम डिसेम्बर, जानवरी र फेब्रुवरी (चित्र ४ a) महिनामा र अधिकतम तापक्रम मे, जुन र जुलाईमा (चित्र ४ b) मापन गरिएको छ। त्यसैगरी जुलाई र अगस्तमा अधिकतम वर्षा र नोभेम्बर देखि अप्रिल (चित्र ५ a) सम्म न्यून वर्षा हुने गर्दछ, र सो क्षेत्रको औसत वर्षा २०९.४ मि.मि. (चित्र ५ b) रहेको छ। यस क्षेत्रको जलवायुको विस्तृत जानकारी अनुसूची १ मा दिइएको छ।

चित्र ५. बिगत २५ वर्षमा (१९८९-२०१३) मापन गरिएको औसत वार्षिक (५a) र औसत मासिक(५b) वर्षा

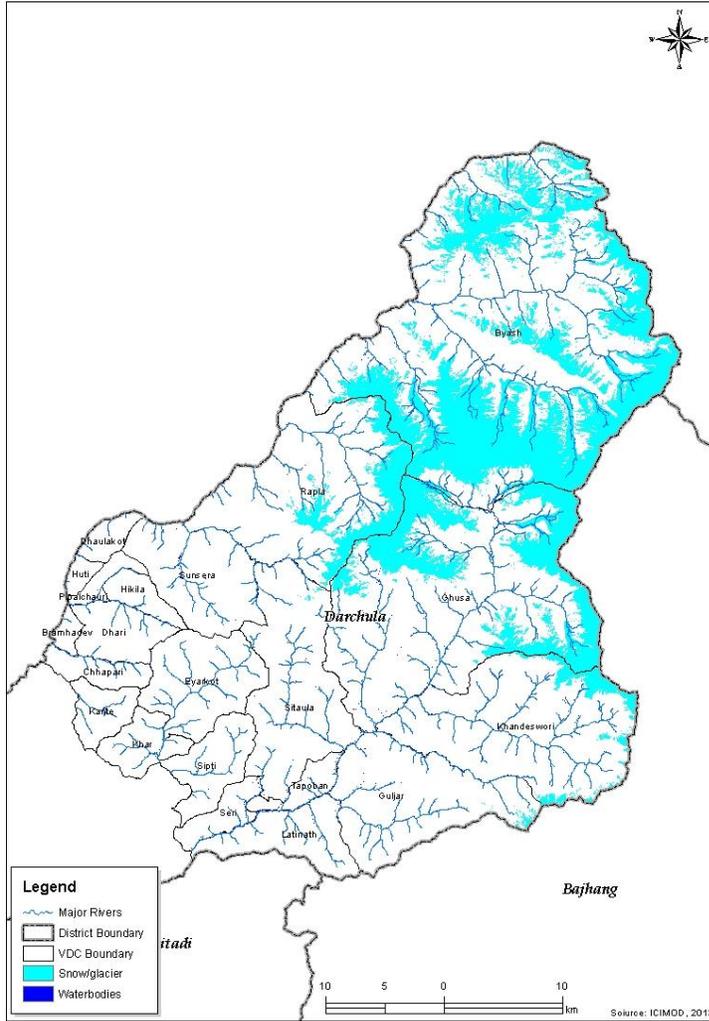

(स्रोत: DHM 2014)

३.३ जलस्रोत

महाकाली र चमेलीया नदी अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको प्रमुख नदीहरू हुन् । यी नदीहरू हिउँ पग्लेर उत्पत्ति भएको हुनाले बाह्रमासी नदी हुन् । यस बाहेक तिन्कर, नाम्पा, अपी, गोम्ती, तम्पक, कल्जु, दुर्मलिङ्ग, निजङ्गा, रन्कल, फटगढ, रितिङ्ग, टुसारपानी, काला गढ, लस्कु, नौगढ, चुम्चुमे, चेती, मकरी र जुडे यस क्षेत्रमा बग्ने अन्य नदीहरू हुन् । खण्डेश्वरी, घुसा, राल्पा र व्याँस गा.वि.स.का माथिल्लो उचाइमा हिमनदीहरू पाइन्छन् (चित्र ६) ।

चित्र ६. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको हिऊ/हिमनदी/नदी र अन्य जलाशय

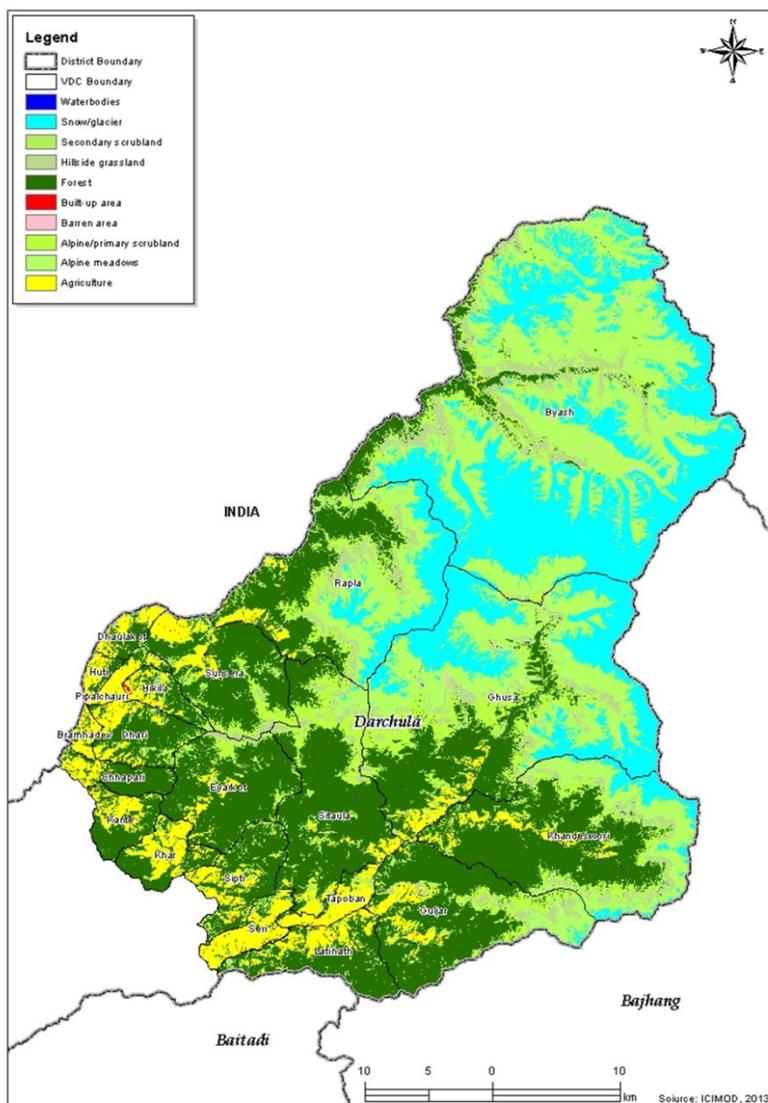
(स्रोत: ICIMOD 2013)

बाह्रमासे नदी र हिमनदीहरू यस क्षेत्रको जलविद्युत् आयोजना र सिचाईको विश्वसनीय स्रोत हुन् । ३० मेघा वाट क्षमता भएको चमेलीया र प्रस्तावित जलविद्युत् परियोजनाको लागी पञ्चेश्वर बाँध नेपाल र भारतको सीमाना स्थीत महाकाली र सर्जु नदिको दोभानमा रहेको छ । उच्च स्थानमा निर्माण हुन गइरहेको यो बाँड पारिस्थितिक, सांस्कृतिक र आध्यात्मिक रूपमा महत्वपूर्ण हुने अनुमान गरिएको छ (Everard and Kataria 2010)। हाल सम्म २४ वटा लघु विद्युत् योजनाहरू सञ्चालित छन् जसबाट ४३२.९ किलो वाट विजुली उत्पादन भएर ४७०१ घरधुरीहरू लाभान्वित भएका छन् (अनुसूची २) ।

३.४ भू-फैलावटको अवस्था

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कुल क्षेत्रफलको सबै भन्दा बढि भूभाग वन क्षेत्रले (३३%) र थोरै निर्माण क्षेत्रले (०.१४ %) ओगटेको छ । त्यसैगरी हिमाली मैदानले २२.९६ %, हिऊ/हिमनदी ले १९.७३ %, बुट्यान क्षेत्रले ९.३८ %, कृषि क्षेत्रले ८.४८ %, पहाडी घाँसे मैदानले ५.८० %, बाँझा जमिनले ०.३९ % र नदि/ताल/तलैया र अन्य जलाशयले ०.१४ % भूभाग ओगटेको छ (चित्र ७, अनुसूची ३) ।

चित्र ७. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा भू फैलावटको अवस्था

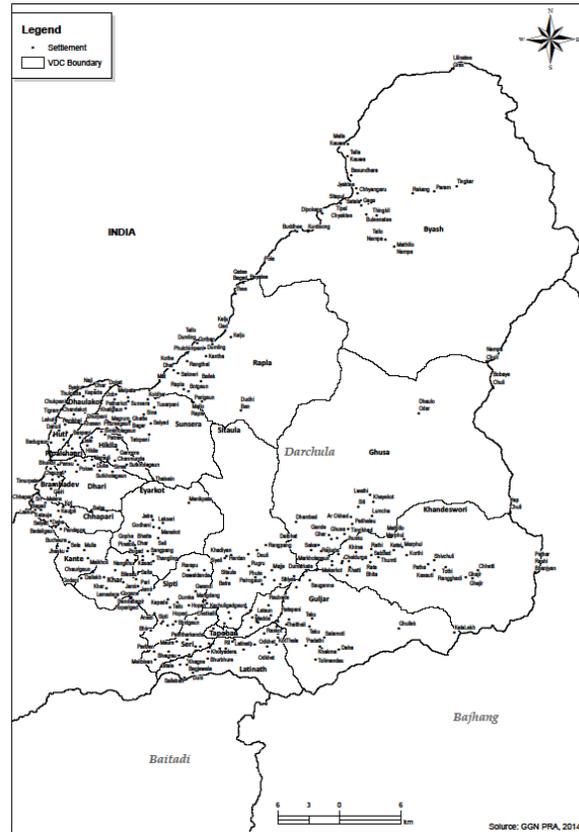
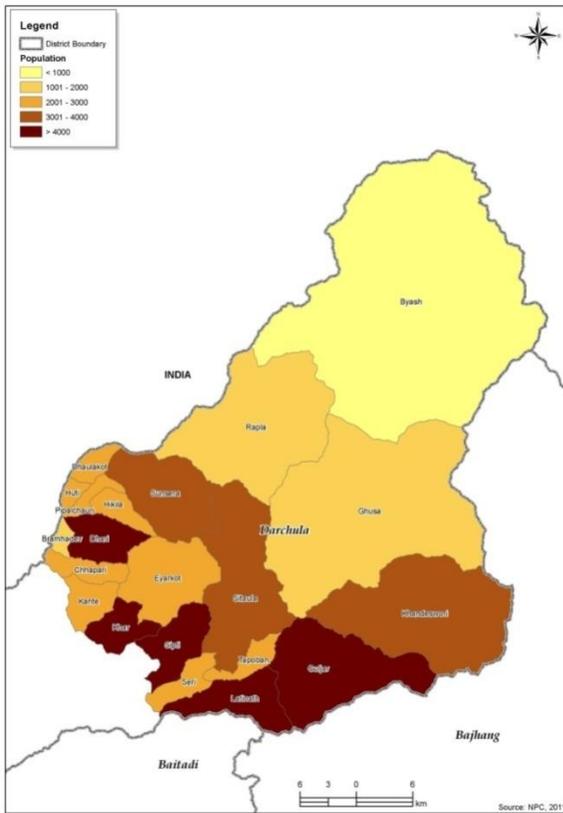

(स्रोत: ICIMOD 2013)

३.५.१ सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

३.५.१ जनसंख्या

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा कुल ५९,६०९ जनसंख्या रहेको छ जसमध्ये महिलाको (५३ %) संख्या पुरुष भन्दा बढि भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको जनसंख्या घनत्व राष्ट्रको अनुरूप रहेको छ जसमा उत्तरी भागमा पर्ने गा.वि.स.मा थोरै र दक्षिणी भागमा पर्ने गा.वि.स.मा जनसंख्या बढि देखिन्छ । भौगोलिक रूपमा व्याँस गा.वि.स. सबै भन्दा ठूलो भएता पनि त्याहाको कुल जनसंख्या जम्मा १००० रहेको छ । रात्या र घुसाको जनसंख्या १००१ देखि २००० को हाराहारीमा रहेको छ तथापि गुल्जर, लटिनाथ, सिष्टी, खार र धारीमा जनसंख्या अलि बाक्लो रहेको छ (चित्र ८ क) । यस क्षेत्रमा नदीनालाको ढाँचा अनुसार बस्ती बसोबास गरेको चित्र ८ ख ले देखाउछ । प्रत्येक गा.वि.स.को जनसंख्या आकार अनुसूची ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ८ क: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जनसंख्या घनत्व

चित्र ८ ख: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको बस्तीको नक्सा

३.५.२ जातिय समूह र धर्म

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा क्षेत्रीहरूको (६३.० %) बाहुल्य रहेको छ । यस बाहेक ब्राहमण (१७.३२ %), दलित (११.८५ %), अन्य जातिहरू (६.५९ %) र आदिवासी जनजाति (१.२५ %) बसोबास गर्दै आएको पाइन्छ । यहाँको आदिवासी जनजाति जसलाई व्याँसी सौका भनिन्छ, यीनको अनुपम संस्कृति र मान्यताहरू छन् (बक्स १ हेर्नुहोस्) । यीनीहरू बौद्ध धर्मावलम्बि हुन् र अतिथि सत्कारका लागि प्रख्यात छन् । यस संरक्षण क्षेत्र मा हिन्दु धर्म प्रमुख धर्म हो र त्यस पश्चात बौद्ध धर्म लाई मानिन्छ (जिल्ला विवरण दार्चुला, २००८) ।

बक्स १: व्याँसी सौका

व्याँस हिमाल (६६७० मि. समुद्र सतह माथि) को फेदमा बस्ने जनता लाई व्याँसी सौका भनिन्छ । यहाँ ऋषि वेद व्याँस ले तपस्या गरेको विश्वास रहेको छ । यस समुदायलाई रङ्ग पनि भनिन्छ । व्याँसी सौका समुदायको आफ्नै भाषा शैली छ, जुन अहिले लोप हुने अवस्थामा छ । यो समुदाय सांस्कृतिक सम्पदा, परम्परागत मान्यता र स्थानीय चाडहरूमा धनी छन् । महिलाहरूले लगाउने परम्परागत पोशाकलाई *च्युङ्गवाला* भनिन्छ, भने पुरुषको पोशाकलाई *रङ्ग ब्रे थुल्वा* भनिन्छ । उनीहरू पूर्व बौद्ध धर्मावलम्बि हुन् र उनीहरूको प्रमुख चाँडलाई गाल्वा भनिन्छ । यी समुदाय व्याँस गाविसको छरुङ्ग र तिङ्गरमा र साथै सीतौला र रात्या गाविसमा बसोबास गर्दै आएका छन् । हिउँदको कठोर मौसममा उनीहरू दार्चुलाको सदरमुकाम खलङ्गा र अन्य सहरी इलाकामा स्थानान्तरण गर्दछन् र हिउँद सकिए पछि फर्कने गर्दछन् । हालका वर्षहरूमा यर्सागुम्बा संकलन र व्यापार यस समुदायको मुख्य पेशा बनेको छ । व्याँसी सौका समुदाय अतिथि सत्कारका लागि चिनिन्छन् ।

३.५.३ मुख्य पेशा

यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि हो जसमा एक तिहाइ जनसंख्या (३२.६ %) संलग्न छन् । तथापि कृषि उपजले केहि महिना मात्र पर्याप्त हुन्छ । हिउँदमा कठोर मौसमले गर्दा उत्तरी भागमा पर्ने गा.वि.स.हरू मौसमको हिसाबमा कृषि गर्दछन् । कोदो, जौ, आलु उत्तरी गा.वि.स.हरूका प्रमुख बालीहरू हुन् भने दक्षिणी गा.वि.स.हरूमा प्राय जसो धान र गहुँको खेती गरिन्छ । त्यसैगरी अमिलो फलफुलका रुखहरू दक्षिणी भेगमा प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । पशुपालन कृषि पछिको मुख्य आम्रदानीको स्रोत हो । यी दुवै पेशामा महिलाको संलग्नता र योगदान अधिक रहेको पाइन्छ (तालिका १) ।

माथिल्लो भेगमा घुम्ती चरिचरन को प्रणाली अपनाइएको पाइन्छ । Transhumance चरिचरन एउटा यस्तो घुम्ती चरिचरन पद्धति हो जसमा हिउँद र गर्मी मौसमको आधारमा गाईवस्तु चराउने गरिन्छ । कृषि र पशुपालन बाहेक, जुन-जुलाईमा यर्सागुम्बा संकलनबाट आय आर्जन गरिन्छ । यस पेशाबाट एउटा परिवारले रु १,५०,००० देखि रु ३,५०,००० सम्म कमाएको एक अध्ययनले पुष्टि गरेको छ । हाल सामुदायिक र निजी जमिनमा गैर काष्ठ वन पैदावर/जडिवुटी खेतीमा स्थानीय जनताको चासो बढि रहेको छ । यस बाहेक आयको निम्ति मजदूरी गर्न भारततिर प्रस्थान गर्ने परम्परा पनि रहेको छ ।

तालिका १. स्थानीय जनताको मुख्य पेशा

पेशा	पुरुषको अनुपात (%)	महिलाको अनुपात(%)
कृषि	32.61	39.86
पशुपालन	7.59	15.56
मौरी पालन	0.45	0.82
वनमा आधारित	0.24	0.52
खानी	0.02	0.00
उत्पादक उद्योग	0.18	0.06
निर्माण कार्य	0.14	0.01
विद्युत् र पानी	0.34	0.29
व्यापार व्यवसाय	0.32	0.08
यातायात र सञ्चार	0.13	0.04
लगानी व्यवसाय	0.04	0.01
सामुदायिक सेवा	0.58	0.11
कुल	42.64	57.36

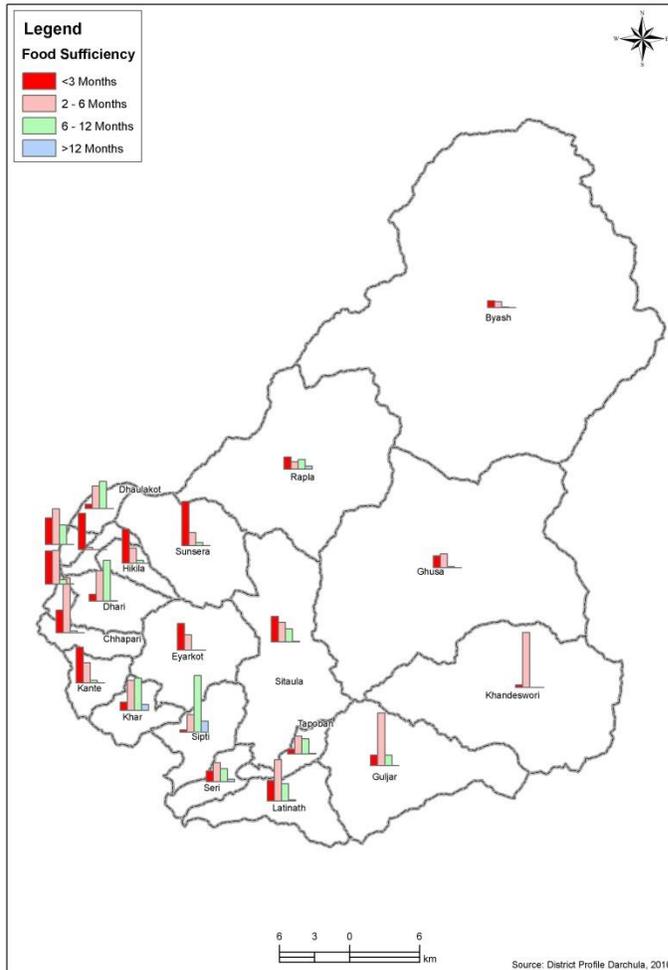
स्रोत: (District Profile Darchula 2008)

३.५.४ गरिबीको अवस्था

Nepal Living Standard Survey III (NLSS III) अनुसार कुल वार्षिक आम्दानी प्रति व्यक्ति रु १९,२६१ भन्दा कम भएमा त्यो व्यक्ति गरिब मानिन्छ । तर यो धेरै सख्त विभाजन पद्धति भएकोले गर्दा ग्रामीण

परिप्रेक्षमा लागु नहुन सक्छ किनभने ग्रामीण क्षेत्रमा प्राकृतिक स्रोत सुविधा, जग्गाजमिन र अन्य स-साना आयका स्रोतहरु हुने भएकोले वार्षिक आमदानी मूल्यांकन गर्न गाह्रो पर्दछ। तसर्थ महिना अनुसार खानाको पर्याप्तता लाई गरिबी सूचक मानिएको छ साथै अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा खाद्यान्न वस्तु आधारभूत आवश्यकता हो र यहाँ स्थानीयहरुको मुख्य पेशा कृषि नै हो। जिल्ला विवरण, दार्चुला (२०१०) अनुसार १०,४३४ घरधुरी मध्ये जम्मा २.१६ % घरधुरीलाई मात्र १२ महिना भन्दा बढिखान पुग्दछ र अधिकतम घरधुरीहरु अपुग खाद्यान्न उत्पादन समूहमा पर्दछन् (४३.९ %: ३ देखि ६ महिना सम्म, ३०.९ %: ३ महिना भन्दा कम, र २२.९ %: ६ देखि १२ महिना सम्म) (चित्र ९, अनुसूची ४ क)।

चित्र ९. खाद्यान्न वस्तु प्रयाप्त हुने महिनाहरु

स्रोत: District Profile Darchula 2010)

दार्चुलाको मानव विकास सूचकाङ्क (HDI) ले नेपाल र दार्चुलाको तुलनात्मक गरिबीको चित्रणा गरेको छ। दार्चुलाको अनुमानित औसत आयू (५६.४३ वर्ष) राष्ट्रिय औसत आयू (६०.९८ वर्ष) भन्दा कम रहेको छ। त्यसैगरी आमदानी प्रति व्यक्ति (US \$ २१६) पनि राष्ट्रिय औसतको (US \$ २४०) तुलनामा

कम नै रहेको छ । दार्चुलाको औसत पाठशाला जाने वर्ष २.७३ हो भने राष्ट्रिय औसत २.७५ रहेको छ । अनुसूची ५ मा यसको विस्तृत विवरण दिइएको छ ।

३.५.५ सरोकारवालाहरुको विश्लेषण

अध्ययन टोलीद्वारा गरिएको सकारवालाहरुको विश्लेषण प्रकृया अनुसार जि.वि.स., जिल्ला कृषि तथा पशु विकास कार्यलय, जिल्ला स्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई, आपतकालीन प्रतिक्रिया टोली, जिल्ला शिक्षा विकास कार्यलय, जिल्ला महिला विकास अधिकारीहरु जिल्ला स्तरीय सरोकारवालाहरु हुन् । यी मध्ये जि.वि.स. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास परियोजनाका (पिउने पानी, सिचाई, पुल र बाटो, विद्यालय भवन र कृषि सडक निर्माण) लागि जिम्मेवार रहेको छ । जिल्ला स्तरीय वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण इकाई अवैध वन्यजन्तु व्यापार नियन्त्रण गर्नेकार्यमा सक्रिय रहेको छ । यस संरक्षण क्षेत्रमा अवैध वन्यजन्तु व्यापारको मार्ग भएकोले गर्दा यस इकाईले यस्ता अपराधिक गतिविधि नियन्त्रण गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । जिल्ला कृषि तथा पशु विकास कार्यलयले नगदे बाली र फलफुल खेती गर्न विरुवा र बिउहरु वितरण गर्नुका साथै पशु चिकित्सालयको पनि सञ्चालन गर्दछ ।

यस विश्लेषण प्रकृत्यामा दक्षिणी गा.वि.स.हरुको चासो उत्तरी भागका गा.वि.स.हरु भन्दा अलि भिन्न भएको देखिन्छ । फलफुल खेती, गैर काष्ठ वन पैदावर, नगदे बाली र बाह्य खेती कृयाकलापहरुमा दक्षिणी गा.वि.स.हरुको रुची बढि देखिन्छ । बाटोको सुविधा यहाँको अर्को महत्वपूर्ण चासो रहेको छ । यहाँ चिउरी र माल्टा व्यवसायीकरणको लागि प्रबल संभावना देखिन्छ । चिउरी बाट तेल प्रशोधन गर्न सकिएमा यहाँका स्थानीयहरु धेरै लाभान्वित हुने देखिन्छ । साथै दक्षिणी गा.वि.स.हरुका स्थानीयको अनुसार उनीहरुलाई उच्च हिमाली खर्कमा यासागुम्बा संकलनको लागि अनुमति दिनु जरुरी छ ।

अर्को तिर व्याँस, राल्पा, खण्डेश्वरी र धुसा (उत्तरी भागका गा.वि.स.हरु) को सरोकारवालाहरुको रुची दिगो यासागुम्बा संकलन र पशुपालनको लागि चरन क्षेत्रको नियमन हुनु पर्ने देखिन्छ । इन्धनको लागि अत्याधिक चिमलको रुख काटिएको र यासागुम्बा संकलनले हिमाली पारिस्थितिकीय प्रणालीमा आएको परिवर्तनको कारणले यी समुदाय चिन्तित देखिन्छन् । त्यसैगरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले गैर काष्ठ वन पैदावर बाट संकलित राजस्व गा.वि.स.हरु बीच सामानुपातिक ढङ्गले विभाजन गर्नुपर्ने माग राखेका छन् । थप मतभेदको सिर्जना हुन नदिन यो मुद्दा सम्बोधन गर्न अत्यन्त जरुरी रहेको छ । स्थानीय गैर सरकारी संस्थाहरु एकीकृत पर्यटन विकासमा संलग्न छन् र यहाँ पर्यटन विकासको लागि सामुदायिक एकरूपता देखिएको छ ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका स्थानीय युवा क्लब, कृषक सहकारी, चाडपर्व समिति, महिला समूह, स्थानीय गैर सरकारी संस्था र गाउँ स्तरीय राजनीतिक दलहरु सामाजिक परिचालन, बजार विस्तार र विकास कार्यमा सक्रिय छन् । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका व्यवस्थापन परिषद, महिला समूह, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु द्वारा समुदायमा आधारित संस्थाहरुसंग काम गर्ने अवसर देखिन्छ । स्थानीय

सामुदायलाई सरकारले संरक्षण क्षेत्र घोषणा गरेकोमा कुनै आपत्ती छैन तर समुदायका प्रतिनिधिहरु भने विकासका गतिविधि ढिला कार्यान्वयन हुन सक्ने कुराले चिन्तित देखिन्छन् ।

३.६ प्राकृतिक स्रोतको अवस्था

३.६.१ वन पारिस्थितिकीय प्रणाली

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा खतरामा परेका र स्थानिक (Endemic) प्रजातिका धेरै वन्यजन्तु र वनस्पतिको वासस्थान प्रदान गर्ने विविध पारिस्थितिक क्षेत्र, पारिस्थितिकीय प्रणाली, र बायोमहरु (Biomes) भएको हुनाले हिमाली जैविक विविधताको केन्द्र (Himalayan Biodiversity Hotspots) भित्र पर्दछ (Conservation International, 2005) । २०० वटा विश्वव्यापी स्तरमा महत्वपूर्ण मानिने पारिस्थितिक क्षेत्रहरु मध्ये यस संरक्षण क्षेत्रले पश्चिम हिमाली शितोष्ण वनको प्रतिनिधित्व गर्दछ जुन समुद्र सतह देखि १५००-२६०० मि. उचाइमा पर्दछ । यहाँ विभिन्न किसिमका खसु प्रजातिहरु (*Quercus semecarpifolia*, *Q. dilatata*, *Q. lamellosa* and *Q. incana*), सल्लाका प्रजातिहरु, तालिसपत्र र देवदारका प्रजाति पाइन्छन् । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको अद्वितीय र मुख्य पारिस्थितिक क्षेत्रहरु निम्नानुसार छन् ।

हिमाली उपोष्ण चौडापाते वन (Himalayan subtropical broadleaf forest): यो पारिस्थितिक क्षेत्र ५०० देखि १००० मि. पूर्व देखि पश्चिम फैलिएको छ । तल्लो भागमा प्रायः सालको वन पाइन्छ भने पहिरो गएको क्षेत्रमा विकासको प्रारम्भिक चरणका (Early-succession period) प्रजाति जस्तै उत्तीस पाइन्छ र यी प्रजातिले सिरिस प्रजाति संग Mono-specific stands बनाउछ (**Zomer and Oli 2011**) ।

हिमाली उपोष्ण प्रदेशिय सल्लाको वन (Himalayan subtropical pine forest): यो वन १०००-२००० मि. को उचाइमा पाइन्छ । यस पारिस्थितिक क्षेत्रमा पाइने प्रमुख प्रजाति खोते सल्ला (*Pinus roxburghii*) हो ।

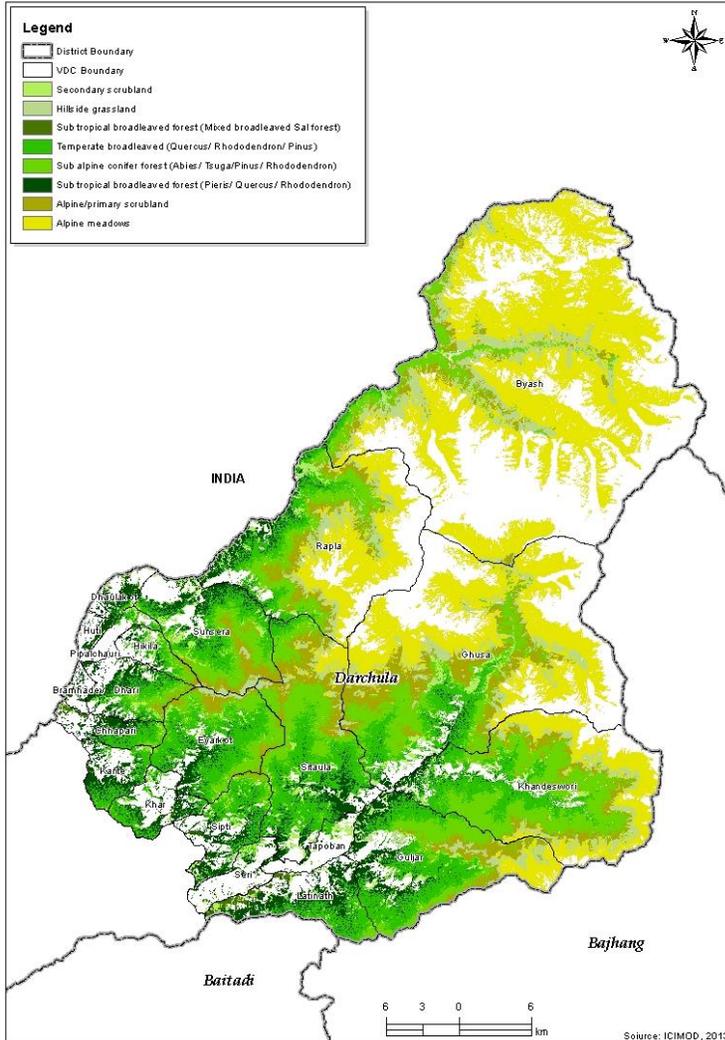
पश्चिम हिमाली शितोष्ण/ चौडापाते वन -Western Himalayan temperate/ broadleaf forest): विश्वका महत्वपूर्ण पारिस्थितिक क्षेत्रहरु मध्ये एक रहेको यो शितोष्ण/ चौडापाते वन १०००-२००० मि. को उचाइमा पाइन्छ । दक्षिणको चिस्यानयुक्त भागमा खसुको (*Quercus semecarpifolia*, *Q. dilatata*, *Q. lamellosa* and *Q. incana*) घनत्व छ भने उत्तर फर्केको भीर र माथिल्लो उचाइमा खसु संगै पुवाले धेरै मात्रामा पाइन्छ साथै कुनै कुनै ठाउँमा गोब्रे सल्ला, तालिसपत्र, सिरिस र देवदार पनि पाइन्छन् ।

पश्चिम हिमाली उपलेकाली सल्लाको वन -Western Himalayan subalpine conifer forest): यो वन ३०००-३५०० मि. को उचाइमा पाइन्छ । यहाँ गोब्रे सल्ला र खसु प्रजातिको वनस्पतिको घनत्व भएको देखिन्छ । साथै यो पारिस्थितिक क्षेत्र बहुमूल्य गैर काष्ठ वन पैदावरमा पनि धनी देखिन्छ ।

पश्चिम हिमाली उपलेकाली बुट्यान र भङ्गज्याङ्ग (Western Himalayan alpine shrub and meadows): ३०००-३५०० मि. को उचाइ सम्म अवस्थित यस पारिस्थितिक क्षेत्रमा लालिगुराँसका प्रजातिहरु बढिपाइन्छन् । यहाँ स-साना बुट्यानका प्रजातिहरु जस्तै *Hippophae tibetana*, *Cotoneaster microphyllus*, and *Juniperus* species र भाडीका प्रजातिहरु जस्तै *Anaphelis* spp., *Aster* spp., *Cyananthus* spp., *Jurinia* spp., *Morina* spp. and *Potentilla* आदि वनस्पतिहरु प्रसस्त मात्रामा पाइन्छन् ।

यस संरक्षण क्षेत्रमा कुल आठ वटा वनस्पतिको श्रेणीहरु पहिचान भएको छ (ICIMOD 2013) र यहाँ ५०० भन्दा बढि प्रजातिका फूल फूलने वनस्पतिहरु पाइन्छन् (ANCArecords 2014) । यी श्रेणीहरु मध्ये सबैभन्दा धेरै लेकाली भङ्गज्याङ्ग (३२ %) र त्यसपछि क्रमशः चौडापाते वन (२० %), उपलेकाली सल्लाको वन (१७ %), लेकाली प्रारम्भिक बुट्यान (९ %), पहाडी घाँसे-मैदान (८ %) र माध्यमिक बुट्यान (४ %) क्षेत्रले ओगटेको पाइन्छ । उपोष्ण चौडापाते वनले सबैभन्दा थोरै जमिन ओगटेको छ (चित्र १०, अनुसूची ६) । यस संरक्षण क्षेत्रमा पाइने प्रमुख वनस्पति र वन्यजन्तुको सूची अनुसूची ७ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र १०. विभिन्न प्रकारका वनस्पतिहरुको स्थानिक विकलन

(स्रोत: ICIMOD 2013)

यी वनस्पतिका प्रकारहरूमा उच्च मूल्य गैर काष्ठ वन पैदावर जस्तै यासागुम्बा (*Cordyceps sinensis*) (चित्र ११ क), जटामासी (*Nardostychie jatamansi*), सुगन्धवाल (*Vallerian officinalis*), चिमल (*Rhododendron barbatum*) (चित्र ११ ख), चिउरी (*Diploknema butyraceae*), लौथ सल्ला (*Taxus bacatta*), पाँच औले (*Dactylorhiza hatargirie*), बोभो (*Acorus calamus*), चिराइतो (*Swertia chiraita*), गुची च्याउ (*Mochela species*), केटुकी (*Picorrhiza scrophulariflora*), र पाषणवेद (*Berginia ciliate*) पनि पर्दछ। कैलाश पवित्र भू-परिधिको सम्भाव्यता अध्ययन (सन २०१०) अनुसार कुल ८३ गैर काष्ठ वन पैदावर दार्चुला जिल्लामा पाइन्छ र ती मध्ये ७३ प्रजाति घरयासी औषधी (Ethno-medicine) को रूपमा प्रयोग हुदै आएको छ। उच्च मूल्य भएको गैर काष्ठ वन पैदावर र जडिबुटिको विवरण अनुसूची ८ र यी वनस्पतिहरूको संकलन र व्यापारको विवरण अनुसूची ९ क मा प्रस्तुत गरिएको छ। यी उच्च मूल्य भएको गैर काष्ठ वन पैदावर र जडिबुटिको दिगो प्रयोग चुनौतीपूर्ण रहेको छ। वर्षेनी २५,००० भन्दा बढि मानिसहरू माथिल्लो भेगमा यासागुम्बा संकलन गर्न जानाले त्याहाको चोखो भू-परिधिमा चाप बढेको छ।

गैर काष्ठ वन पैदावर र जडिबुटि खेती र उपयोग स्थानीय जीविकोर्पाजन र खाद्यन्न सुरक्षा संग सम्बन्धित छ। गैर काष्ठ वन पैदावरको वार्षिक उत्पादन र कटानको परिमाण अनुसूची ९ ख मा प्रस्तुत गरिएको छ। भावी पूनर्उत्पादन सुनिश्चित गर्नको निम्ति वार्षिक उत्पादनको केवल ६५ % प्रयोग गर्न जरुरी रहेको छ। जिल्ला वन कार्यलय, दार्चुलाले पहिला चरन क्षेत्रको करिब २५ % मात्र भावी पूनर्उत्पादनको लागि छुट्याउने गरिन्थ्यो। माथिल्लो उचाइमा गैर काष्ठ वन पैदावरको अनुगमन अपर्याप्त भएको कारण चरन क्षेत्रमा ३५ % वार्षिक उत्पादन प्रयोग नगर्ने सुझाव दिइएको छ। उदाहरणका लागि, ६५ % लाई मध्यनजर राखी अधिकतम २४,०८२.५ कि. ग्र. अल्लो, ३,४३० कि. ग्र. चिराइतो, ३,२६३ कि. ग्र. गिटी बोका, २०,२४७ कि. ग्र. पदमचाल, ३९,८१२.५ कि. ग्र. पाषणवेद, १३,६५० कि. ग्र. रिठा, ११,१४७ कि. ग्र. तेजपात र ७५० कि. ग्र. यासागुम्बा कटान गर्ने अनुमति छ।

तालिका २. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा प्रमुख गैर काष्ठ वन पैदावरको कटानयुक्त परिमाण

क. सं	गैर काष्ठ वन पैदावर	परिमाण (कि. ग्रा)	कटानयुक्त परिमाण (६५ % मा)
१	अल्लो	३७०५०	२४०८२.५
२	अमला	११३५	७३७.७५
३	भोजपत्र बोका	५५०	३५७.५

4	बिखजरा	200	130
5	चिराइतो	5277	3430.05
6	दालचिनी बोका	240	156
7	गिटि बोका	5020	3263
8	गुच्ची च्याउ	732	475.8
9	जटामासी	1575	1023.75
10	जिम्बु	200	130
11	कुटकी	22250	14462.5
12	काउलो बोका	5000	3250
13	वनलसुन	2120	1378
14	लोक्ता	7990	5193.5
15	पदमचाल	31150	20247.5
16	पाँचऔले	107	69.55
17	पाषाणवेद	61250	39812.5
18	पावन बोका	3000	1950
19	रिठा	21000	13650
20	साधारण च्याउ	1030	669.5
21	सतुवा	3870	2515.5
22	सेल्का चिनी	2000	1300
23	सेवक चिनी	4020	2613
24	सुगन्धवाल	8050	5232.5
25	तेजपात	17150	11147.5
26	टिमुर्	6130	3984.5
27	यासा	1155	750.75
28	चिउरी	6250	4062.5
	कुल	255501	166075.65

नोट:

क) कटानयुक्त परिमाण ६५ % मा गणना गरिएको छ ।

ख) सन २०१५ मा सतुवा, वनकसुन र केटुकीको संकलन निषेधित हुनेछ ।

ग) निर्धारित कटानयुक्त परिमाण केवल सन २०१५-२०१६ सम्म मान्य हुनेछ, सन २०१७ देखि नया उप सेक्टर योजना लागु हुनेछ ।

यासाको कटानयुक्त परिमाण (८६२.९८ कि. ग्र.) जिल्ला वन कार्यलयको सन २०१३ को रेकर्ड अनुरूप रहेको छ (अनुसूची ९ क) । कार्यलयमा यासागोम्बाको वार्षिक कारोबारको तथ्याङ्क पनि पाउन सकिन्छ । यासागोम्बाको कारोबार मात्रा आ.ब. २०६८/६९, २०६९/२०७०, २०७०/२०७१ र २०७१/२०७२ मा

क्रमशः ७९०, ७०९, ९५४.६ र ८४५.५ कि. ग्र. रहेको छ । आ.ब.२०६८/६९ देखि २०७१/७२ सम्म औसत कारोबार मात्रा ८२५ कि. ग्र. भएको देखिन्छ ।

यो कटानयुक्त परिमाण केवल सन २०१५-२०१६ सम्म मान्य हुनेछ, र सन २०१७ देखि नया उप सेक्टर योजना अनुसार कटानयुक्त परिमाण निर्धारण गर्नु पर्नेछ । दार्चुला जिल्ला वन कार्यलय र अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको विवरण अनुसार गैर काष्ठ वन पैदावर र जडिबुटिको वार्षिक संकलन र व्यापार/वितरण को गणना दाश्रो स्रोत बाट संकलित तथ्याङ्कको आधारमा गरिनेछ । गैर काष्ठ वन पैदावारको प्रयोग यहाँको राजस्व संकलनको मुख्य स्रोत हो । संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली २०५७ को प्रावधान अनुसार संरक्षण क्षेत्र बाट संकलित राजस्वको ५० % सामुदायिक विकास, संरक्षण शिक्षा, जीविकोपार्जन र सिप विकास, तथा प्रशासनको सञ्चालनको लागि पुनः वितरण गर्नु पर्नेछ ।

चित्र ११. चिमलको रुख, व्याँस लेकाली (क) र यासाँगुम्बाको बिनास (ख)

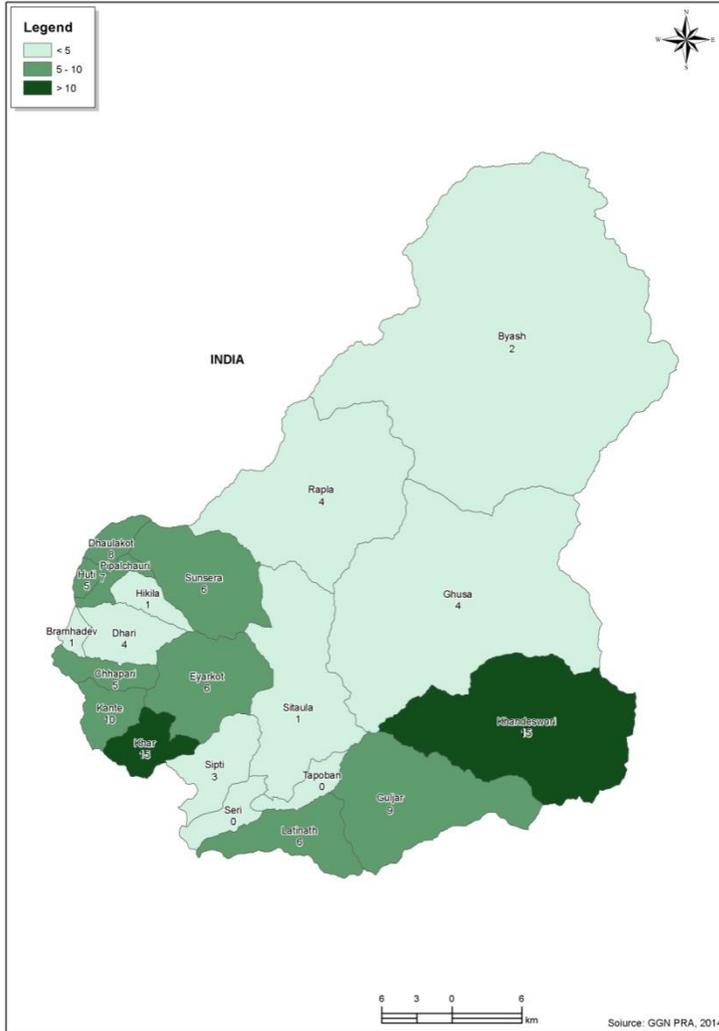
(GGN /नरेन्द्र गौतम)

३.६.२ अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन प्रणाली र सामुदायिक वनको स्थिति

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापनको लागि व्याँस गा.वि.स.को निवासी श्री ललित बोहराको अध्यक्षतामा २३ सदस्य भएको अन्तरिम संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद गठन गरिएको छ । यस प्रणालीले उर्ध्वगमन (bottom up) अवधारणा अपनाएको छ । सरकारद्वारा व्यवस्थित संरक्षण क्षेत्र नियमावली २०५७ अनुसार जम्मा २५ गा.वि.स. स्तरीय उपभोक्ता समिति, १८९ वडा स्तरीय उपभोक्ता समूह र १८९ महिला समूह गठन गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ । हाल सम्म २० वटा गा.वि.स.मा २३ गा.वि.स. स्तरीय उपभोक्ता समिति गठन भएको छ भने व्याँस गा.वि.स.मा २ वटा उपभोक्ता समितिहरु, १८ वडा स्तरीय उपभोक्ता समूह र १८ महिला समूह चाँडै गठन हुनेछ । उपभोक्ता समितिहरुका सबै अध्यक्षहरु सदस्य रहने गरी अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषद गठन हुनेछ ।

उक्त परिषदको अध्यक्ष उपभोक्ता समितिहरूको अध्यक्षहरूबाट चयन हुने छ । उक्त परिषदमा अन्य सदस्यहरू पनि रहने र संरक्षकले सदस्य-सचिवको काम गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

सेरी र तपोवन गा.वि.स. बाहेक अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको अरु गा.वि.स.का ९४ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूलाई हस्तान्तरण गरि सकेको छ (चित्र १२) । सन् २०१० अगाडि जिल्ला वन कार्यालयद्वारा यी सामुदायिक वनहरू हस्तान्तरण भएको थियो तर वर्तमान अवस्थामा यसको अधिकार अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रलाई सुम्पिएको छ । प्राय जसो सामुदायिक वनहरूको कार्ययोजना म्याद समाप्त भइसकेको र नवीकरण गर्नु पर्ने छ । हाल ३९ सामुदायिक वनको कार्ययोजना नवीकरण भई उपभोक्ता समूहहरूलाई हस्तान्तरण गरि सकेको छ भने १० वटा नवीकरणको प्रकृत्यामा छन् । समग्रमा १५,०६४ हेक्टर क्षेत्रफल ओगटेको यी सामुदायिक वनहरूले ८,०९५ घरधुरीलाई लाभ पुऱ्याएको छ । यी वनहरूले कम्तिमा २.३४ हे. (जुगेपानी, खार-७) देखि ५,६९८ हे. (धुमलिङ्ग, रात्या-७, ८ र ९) क्षेत्र सम्म ओगटेको देखिन्छ । सामुदायिक वनको विस्तृत सूची अनुसूची १० मा उल्लेख गरिएको छ ।

(स्रोत: Field survey 2014)

यहाँको वनको प्रकारहरुमा हिमाली उपोष्ण चौडापाते वन, हिमाली उपोष्ण सल्लाको वन, पश्चिमी हिमाली शितोष्ण/चौडापाते वन, पश्चिमी हिमाली उपलेकाली सल्लाको वन र पश्चिमी हिमाली लेकाली बुट्यान र भङ्गज्याङ्ग हुन् । चित्र १३ मा दक्षिण भागमा पाइने उपोष्ण सल्ला र चौडापाते वन प्रस्तुत गरिएको छ । सामुदायिक वनको माग बढिरहेको कारणले हाल १६ वटा सामुदायिक वन स्थानीय उपभोक्तलाई हस्तान्तरण गर्ने प्रकृत्यामा छ (रेन्जर संग गरिएको अन्तरवार्ता अनुसार) ।

चित्र १२. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा सामुदायिक वनको स्थिति

चित्र १३. उपोष्ण सल्ला र चौडापाते वन(GGN/नरेन्द्र गौतम र रोसन सेरचन)

३.६.३ वन्यजन्तु विविधता

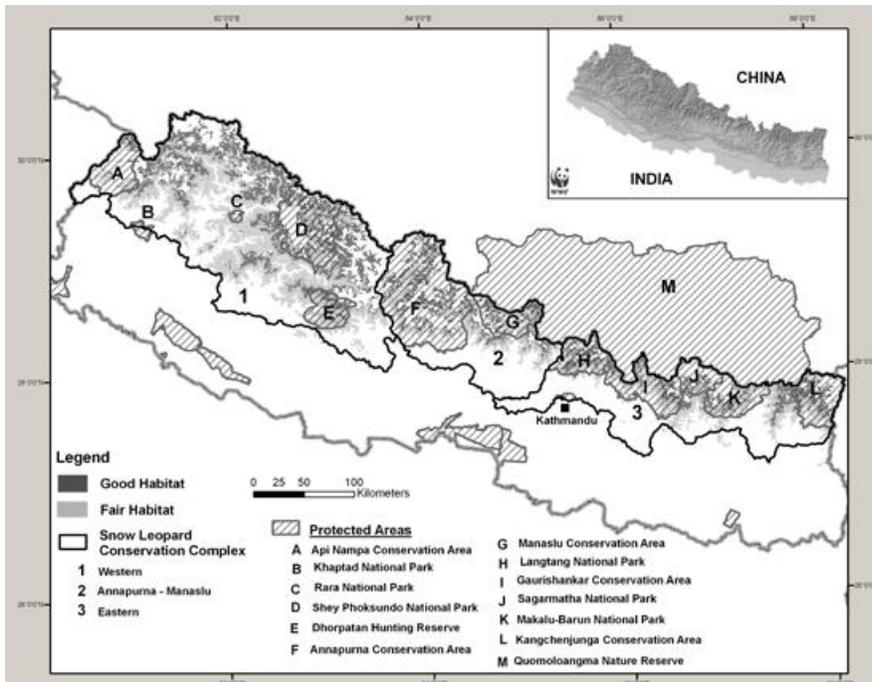
अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा विश्वव्यापी र क्षेत्रीय स्तरमा खतरामा परेका (Threatened species) स्तनधारी र पंक्षीहरु जस्तै हिउँ चितुवा(*Panthera uncia*), कस्तुरी मृग (*Moschus moschiferous*), चीर (*Catreus wallichii*)आदि पाइन्छन् । पहिलेका अध्ययन अनुसार ध्वाँसे चितुवा (*Neofelis nebulosa*) र हाब्रे (*Ailurus fulgens*) पनि पाउने अभिलेख भएको थियो तर यसको पुष्टिको लागि थप अध्ययनको आवश्यकता छ । अन्य पारिस्थितिक तवरमा महत्वपूर्ण स्तनधारी प्रजातिहरु यस प्रकार छन् : हिमाली कालो भाल (*Ursus thhibetanus*), चितुवा (*Panthera pardus*), ब्वाँसो (*Canis lupus*), स्याल (*Canis aureus*), रतुवा (*Muntiacus muntkaj*), नाउर (*Pseudois nayaur*), रातो बाँदर (*Macaca mulata*), लंगुर (*Semnopithecus entellus*), दुम्सी (*Hystrix indica*), भारल (*Hemitragus jemlahicus*), थार (*Capricornis sumatraensis*), घोरल (*Nemorhaedus goral*) र बँदेल (*Sus Scrofa*) (अनुसूची ७) ।

वैज्ञानिकहरुको अनुसार रात्या र सिद्धिनाथको वनमा ९-१० वटा हाब्रे देखिएको थियो । त्यसैगरी ब्वाँस, घुसा, रात्या र खण्डेश्वरी गा.वि.स.मा ९४ नाउर पाएको थियो । डा. चालिसेले ५०२ वटा भारल यस संरक्षण क्षेत्रमा रहेको जानकारी दिएको छ ।

वन्यजन्तु अपराध, मानव वन्यजन्तु द्वन्द, वासस्थान खण्डन, गैर काष्ठ वन पैदावरको अत्याधिक संकलन, अत्याधिक चरिचरन, वनविनास, अतिक्रमण, वन डढेलो र मिचाहा प्रजातिको आगमन यस संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधताको संरक्षणका लागि प्रमुख खतरा बनेका छन् ।

यस संरक्षण क्षेत्रले (चित्र १४ क) पश्चिमी हिउँ चितुवा संरक्षण भू-परिधिको प्रतिनिधित्व गर्दछ । खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज, रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज, शे-फोक्सुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज र ढोरपाटन शिकार आरक्ष यसै भू-परिधिमा पर्ने अन्य संरक्षित क्षेत्रहरू हुन् (चित्र १४ ख) । यस पश्चिमी भू-परिधिमा हिउँ चितुवाको सबै भन्दा बढि घनत्व (३.२/१०० वर्ग कि. मि.) रहेको अनुमान गरिएको छ (NSLCAP, 2012) । यस कारण यस संरक्षण क्षेत्रमा हिउँ चितुवाको वासस्थान संरक्षण र कार्यात्मक संयोजन अति आवश्यक रहेको छ ।

चित्र १४: नेपालको हिउँ चितुवा संरक्षण भू-परिधिहरू

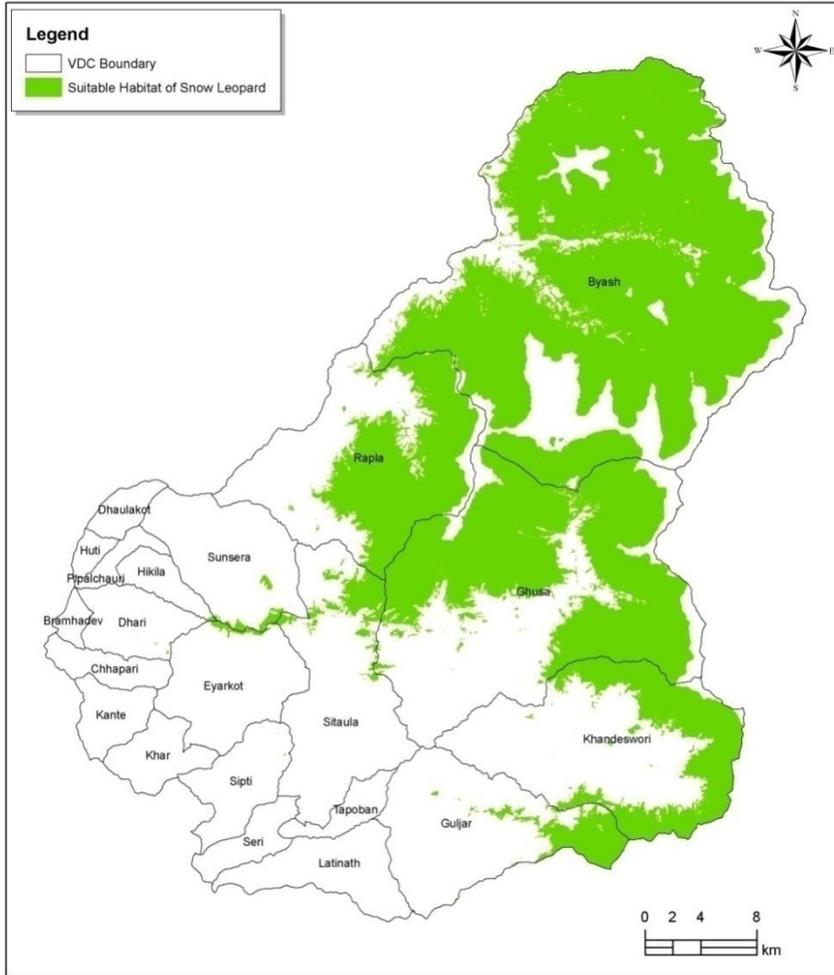

(स्रोत: NSLCAP 2012)

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा हिउँ चितुवाको पारिस्थिति र तीनीहरूको शिकार प्रजातिको तथ्याङ्कको अभाव छ । तथापि जनसंख्या घनत्व अनुमान गर्न व्याँसको तिनकर क्षेत्रमा हिउँ चितुवाको दिसा (scats) संकलन गरेको थियो । फिल्ड सर्भे र सम्वन्धित अध्ययन प्रतिवेदन समिक्षाको आधारमा अध्ययन टोलीले हिउँ चितुवा र कस्तुरी मृगको वासस्थान नक्सांकन गरेको छ ।

नेपालमा हिउँ चितुवा प्राय ३००० मि. देखि ५००० मि. उचाइमा पाइन्छ (Jackson and Ahlborn 1990)। हिउँ चितुवाले अग्लो चट्टान र खोच तथा पातलो वनस्पति भएको ठाउँमा बस्न रुचाउछ। हिमाली भेगमा हिउँ चितुवा तीन भिन्न वासस्थान ब्लकमा पाइन्छ जसलाई ठूला वनका क्षेत्र वा अग्ला हिम नदी/शिखरहरुले छुट्याएका छन्। यस कारणले हिउँ चितुवाको विचरणमा चुनौती पुऱ्याएको छ (SLCAP, revised 2012)। हालै व्याँस गा.वि.स.मा गरिएको हिउँ चितुवाको उपस्थिति/अनुपस्थिति सर्भेमा ३,४१२-४,१५० मि. उचाइमा ३२ ठाँउबाट दिसाहरु (४ scats/transect) संकलन गरिएको थियो। ती मध्ये धेरै जसो दिसा/चिन्ह घाँसे मैदानमा (५० %) पाइएको थियो भने त्यसपछि क्रमशः बाँभो जमिन (३८ %) र वन (१२ %) मा फेला परेको थियो। लगभग ८१, १९५ हे. क्षेत्रफल हिउँ चितुवाको लागि उपयुक्त वासस्थान रहेको पहिचान गरिएको छ (चित्र १५)।

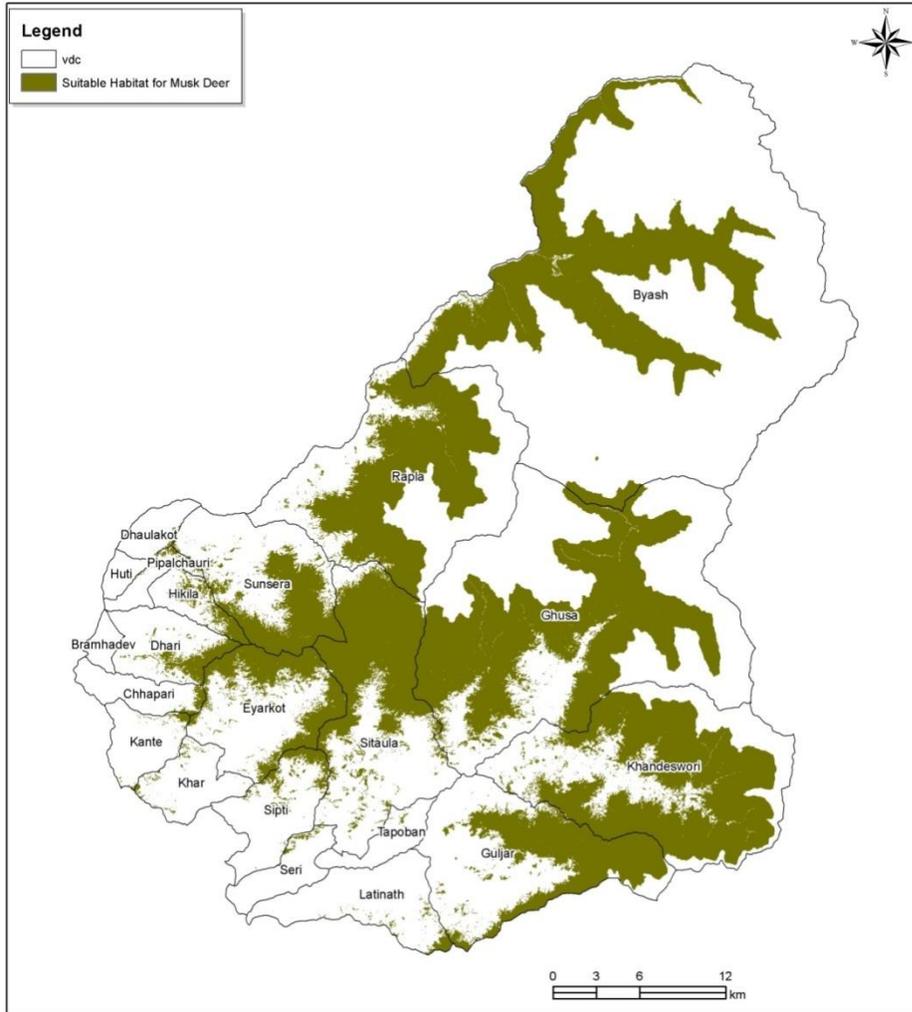
चित्र १५: मा हिउँ चितुवाको लागि उपयुक्त वासस्थान

(स्रोत: फिल्ड सर्भे, २०१४)

त्यसैगरी कस्तुरी मृगको वासस्थान नक्सा पनि तयार गरिएको छ । बहुमूल्य कस्तुरीको लागि कस्तुरी मृग चोरी सिकारको जोखिममा छ । कस्तुरी मृग लेकाली वन, बुट्यान क्षेत्र र प्राय २२००-४३०० मि. उचाइ भएको हिमाली क्षेत्रमा पाइन्छन् । साथै पहाडि क्षेत्रमा रहेको बाँफो सम्म भूमी, भङ्ग्याङ्ग, भाडी भएको क्षेत्र र सल्लाको वन भएको ठाउँमा पनि पाइन्छन् । घाँस, भाडि, पातपतिङ्गर, भ्याउ र स-साना बोटबिरुवा यस जनावरको मुख्य आहारा हुन् (Jnawali et al. 2011)। अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको करिब ६८,०४१ हे. क्षेत्रफल कस्तुरी मृगको लागि उपयुक्त वासस्थानमा रहेको अनुमान गरिएको छ (चित्र १६) ।

चित्र १६: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र मा कस्तुरी मृगको लागि उपयुक्त वासस्थान

स्रोत:(Field survey 2014)

३.६.४ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पशुधनको हानि र बाली विनाश भएको देखिन्छ । उप-लेकाली र लेकाली भङ्गज्याङ्गमा हिउँ चितुवाद्वारा चोरी र भोप मारिएको घटना छ भने चरन क्षेत्रमा जंगली कुकुरले भेडा र बाखाको सिकार गर्ने गर्दछन् (तालिका ३०) । हिमाली कालो भालु, जंगली बंदेल र दुम्सीले बाली नष्ट गरेको पनि विवरण रहेको छ (Karki 2014) । स्थानीय जनताहरूले यसको रोकथामको लागि छेकवार लगाउने र बाली तथा पशु रक्षक जस्ता परम्परागत न्यूनीकरणका उपायहरू अपनाएका छन् । तर यस्ता उपायहरूले मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व पूर्ण रूपमा समाधान हुन सकेको छैन ।

तालिका ३. द्वन्द्व सिर्जना गर्ने वन्यजन्तुको वासस्थानका प्रकारहरु

वन्यजन्तु	वासस्थानका प्रकारहरु
हिउँ चितुवा	चरन क्षेत्र, उप-लेकाली र लेकाली भङ्गज्याङ्ग
हिमाली कालो भालु	चरन क्षेत्र, उप-लेकाली र लेकाली भङ्गज्याङ्ग, शितोष्ण वन
जंगली बंदेल	खेत, बारी
जंगली कुकुर	चरन क्षेत्र
व्वाँसो	चरन क्षेत्र
दुम्सी	खेत, बारी
रातो बांदर	खेत र फलफूल उद्यान
स्याल	शितोष्ण वनको सामुदायिक वन
चितुवा	पहाडी साल वन, सल्ला वन, र भाडी क्षेत्र

स्रोत: Karki, 2014

पंक्षी प्रजाति

करिब २५० प्रजातिका चराचुरुङ्गीहरु यस संरक्षण क्षेत्र मा पाइन्छन् । डाँफे (*Lophophorus impejanus*), मुनाल (*Tragopan satyra*), कालिज (*Lophura leucomelanos*), विभिन्न प्रजातिका गिद्ध, चिल, काँडे भ्याकुर, बगेडी, फिस्टो चरा र वन कुखुरा (*Gallus gallus*) यस क्षेत्रमा पाइने चराहरु हुन् (**Zomer and Oli 2011**)।

माछाका प्रजाति

यस संरक्षण क्षेत्रमा विविध प्रजातिका माछाहरु पनि पाइन्छन् । असला (*Schisothorax spp.*), माहाशेर (*Tor spp.*), र *Garra and Labeo spp.*, *Pseudoechinus spp.*, *Glypothorax spp.*, *Barilius spp.* र *Puntius spp.* जस्ता प्रजातिका माछाहरु यहाँ प्रसस्त पाइन्छन् । यस संरक्षण क्षेत्र को मुख्य नदीहरु जस्तै महाकाली र चमेलीयामा ३५ प्रजातिका माछाहरु पाउने अभिलेख छ (**Zomer and Oli 2011**) ।

३.७ भौतिक पूर्वाधार विकास

३.७.१ सडक सञ्जाल

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा प्राय सदै चल्ने सडक भएको पाइन्छ । हाल करिब ७२ कि. मि.सदै चल्न सडक का साथ ४४ कि. मी. को देउथला-खलङ्गा ग्रामीण सडकको सुविधा छ । यस क्षेत्रमा

सर्वसाधारणहरु प्राय पदमार्ग प्रयोग गर्दछन् । खलङ्गा-गोकुले (५१ कि. मि.), गोकुले-लटिनाथ (३५ कि. मि.) र खलङ्गा-तिनकर (८० कि. मि.) यहाँका प्रमुख पदमार्गहरु हुन् (चित्र १७) ।

चित्र १७. पैदलमार्ग: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पहुँचको सबैभन्दा मुख्य माध्यम

(GGN/रोसन शेरचन)

उत्तरी दार्चुलामा खच्चर, भेडा र चौरी गाई यातायातको प्राथमिक माध्यम हो । गत वर्ष देखि १२५ कि. मि. दार्चुला-तिनकर सडक निर्माणधिन अवस्थामा छ । सन् २०१८ सम्म यो सडक पूर्ण निर्माण गरिने योजनामा छ । यो सडकले छपरी, धारी, हिकिला, पिपलचौरी, हुती, धौलाकोट, सुन्सेरा, रात्या र व्याँस गा.वि.स.हरुलाई जोड्ने छ (Tiwari 2013) । सडक सञ्जालको मामिलामा यो क्षेत्र त्यति विकसित छैन ।

३.७.२ विद्यालय भवनको अवस्था

यस संरक्षण क्षेत्रमा १०७ प्राथमिक विद्यालय, १९ माध्यमिक विद्यालय र ७ उच्च माध्यमिक विद्यालयहरु छन् (तालिका ४) । यहाँ कुनै विश्व विद्यालयहरु नभएकोले विद्यार्थीहरु शहर तिर जाने गर्दछन् ।

तालिका ४. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा अवस्थित विद्यालयको सूची

क्र. सं	गा.वि.स.	शिक्षा को स्तर			
		प्राथमिक	निम्न माध्यमिक	माध्यमिक	उच्च माध्यमिक
१	सेरी	४		१	
२	तपोवन	४		१	
३	लटिनाथ	१	१	१	१
४	गुल्जर	१	१	१	
५	खण्डेश्वरी	५	१	१	
६	घुसा	३		१	

७	सितौला	१०		१	
८	सिप्ती	४	१	१	१
९	ईयरकोट	७	१	१	
१०	खार	६		२	
११	काटै	६	२	१	
१२	छापरी	६		१	
१३	ब्रह्मदेव	२	१	१	१
१४	धारी	५	१	१	
१५	हिकिला	३		१	१
१६	पिपलचौरी	४	१		
१७	हुती	६	१	१	१
१८	धौलाकोट	५		१	
१९	सुन्सेरा	६	१	१	
२०	राप्ला	४	१		
२१	व्याँस	१	१		
	कुल	१०७	१४	१९	५

स्रोत: District Profile, Darchula 2010

३.७.३ स्वास्थ्यको अवस्था

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा स्वास्थ्य सेवाको स्थिति निकै नै चिन्ताजनक रहेको छ । यहाँको एक मात्र खलङ्गा स्थित अस्पतालको स्वास्थ्य सुविधाबाट ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरु बञ्चित छन् । स्थानीयहरुलाई अस्पताल पुग्न कठिन मात्र नभई त्यसमाथि अस्पतालमा जम्मा १५ शैया र २ वटा डाक्टर मात्र भएकोले स्वास्थ्यको सन्दर्भमा यहाँ विकास हुन जरुरी देखिन्छ । यस क्षेत्रमा ११ वटा स्वास्थ्य चौकी, १ वटा प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा केन्द्र, र २९ वटा उप-स्वास्थ्य चौकी छन् तर यो जनसंख्याको हिसाबले पर्याप्त छैन । यहाँको बाल मृत्यु दर प्रति १००० मा ६२ रहेको अनुमान गरिएको छ । सन् २००८ को घरधुरी सर्वेक्षण अनुसार प्रति वर्ष १८९३ बालक जन्मिन्छन् जसमध्ये एक वर्ष भन्दा मुनिका करिब ११९ ले ज्यान गुमाएका छन् । त्यसैगरी आमा मृत्यु दर प्रति वर्ष ६३ रहेका छन् (District profile, Darchula 2009)।

स्वास्थ्य र रोगहरुको सम्बन्धमा व्यापक जानकारी नभएका कारण मलेरिया, भाडापखाला, एच. आई. भी. जस्ता रोगहरु दार्चुला जिल्लामा फैलिइको पाइन्छ (Zomer and Oli 2011)।

३.७.४ खानेपानी आपूर्ति र सरसफाइ

यस संरक्षण क्षेत्रमा खानेपानीको वितरण स्थिति सन्तोषजनक देखिन्छ । २१ वटा गा.वि.स.हरुमा रहेका करिब १९५३ सार्वजनिक धाराहरुले १९७११ घरधुरी लाभान्वित छन् । यसका साथै २५८ घरधुरीहरुले निजी पानी धारा प्रयोग गर्दै आएका छन् (अनुसूची ११) । सरसफाइको मामिलामा यो क्षेत्र त्यति राम्रो देखिदैन । जम्मा १९.५ % घरधुरीमा मात्र शौचालय छ भने बाँकी ७९.५ % घरधुरी अबै पनि खुला शौचालय प्रयोग गर्दछन् । कैलाश पवित्र भू-परिधिको सम्भाव्यता प्रतिवेदन अनुसार सरसफाइ राम्रो नभएकोले भाडापखाला, मलेरिया जस्ता रोगहरु यस क्षेत्रमा देखा परेका छन् । हालै जिल्ला विकास समितिले खुल्ला दिसा पिसाब मुक्त क्षेत्र अभियान सुरु गरेको छ । यस अन्तर्गत समुदायलाई जागरुक बनाइने र स्थानीय गैर सरकारी संस्था र राजनीतिक दलहरुको प्रतिनिधि तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरुलाई संलग्न गराई सरसफाइमा ध्यान दिइने कार्यहरु परिचालन गरिनेछ ।

३.७.५ सम्पदा/संस्कृति पर्यटन

अनुपम प्राकृतिक र सांस्कृतिक विविधताले गर्दा अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको पर्यापर्यटनको क्षमता धेरै छ । पवित्र कैलाश मानसरोवरको मुख्य द्वार रहेको यो संरक्षण क्षेत्रमा अपी, नाम्पा र व्याँस जस्ता ५००० मि. भन्दा अग्ला हिमालहरु मात्र नभई यो क्षेत्र संस्कृति र थुप्रै धार्मिक स्थलहरुको कारण पनि प्रख्यात छ (चित्र १८) । साथै अतिथि सत्कारका लागि प्रसिद्ध “व्यासी सौका”, यस क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् । तसर्थ यस क्षेत्रमा पर्यटन व्यवसायले यहाँको मानिसहरुको दिगो जीवनस्तर विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिने सम्भावना अधिक छ । तर यस क्षेत्रमा दिगो पर्यटन योजना, आधारभूत भौतिक पूर्वाधार र दह्रो संस्थाहरुको अभाव भएको पाइन्छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रको स्थानीय चाडपर्वहरु महत्वपूर्ण पर्यटन धरोहर (Heritage Tourism) हो । सुरमा भवानी उत्सव, छेती र घनजीर यहाँका मुख्य उत्सवहरु हुन् र यी जनैपूर्णिमाको दिन मनाइन्छन् । त्यसैगरी महादेव जात्रा र विष्णु पर्व घुसा बासीहरुको लोकप्रिय चाड हुन् । उनीहरु घुसा-४, महादेव मण्डपमा भेला भई यो चाड मनाउछन् । साथै धामी/भाँक्री नृत्य पनि यस क्षेत्रको एक महत्वपूर्ण आकर्षण हो । चाडपर्व बाहेक यहाँका बयल ताल, बालीढुङ्गा ताल र खट्टी ताल जस्ता पोखरीहरुले पनि धार्मिक महत्व बोकेका छन् ।

खण्डेश्वरी स्थित खट्टी बाट हिमालको भव्य दृश्य अवलोकन गर्न सकिन्छ । यो खण्डेश्वरी गाउँको उच्च भूमीमा रहेकोले यहाँ सामुदायिक शिविर स्थल/होटेल/लजहरुको विकास गर्न सकिन्छ । अध्ययन टोली अनुसार लटिनाथ-७, बभनी (३५-४० घरधुरी); तपोवन-८, धनकने (१०९ घरधुरी); र लटिनाथ-४, मटेला (८० घरधुरी) लगायतका क्षेत्रमा होम स्टे पर्यटन (Homestay Tourism) को सम्भाव्यता देखिन्छ । बभनीको मुख्य आकर्षण अपी शिखर र चमेलीया जलाशय रहेको छ भने धनकनेबाट अपी शिखर, बाजुरा जिल्ला र भारतको पिथौरागढ देखिन सकिन्छ । तल उल्लेखित तीनमार्गहरु जसबाट सेरी-७, विनायक पुगिन्छ, पैदल यात्रा पर्यटन (Trekking Tourism) को लागि उपयुक्त छन् :

मार्ग १: उपरीगढ-सिन्टी-निम्था (अवलोकन टावर)-सेरी-७, विनायक

मार्ग २: बिताले-सेरी-४, सेरी-३, सेरी-५, सेरी-७, विनायक

मार्ग ३: सेरी-१- सेरी-८, सेरी-७, विनायक

चित्र१८. अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पहुँच र खण्डेश्वरीको अनुपम संस्कृति

(GGN/ नरेन्द्र गौतम र रोसन शेरचन)

त्यसैगरी तिवारी (२०१३) को अनुसार पर्यटन व्यवसायबाट लाभ बढाउन निम्न उल्लेखित तीन सम्भावित पदमार्गहरूका विकास गर्न जरुरी छ ।

- पदमार्ग १- खलङ्गा-राल्पा-व्याँस: ५ देखि ६ दिन लामो पदयात्रा हुन सक्ने यस पदमार्गमा सुन्दर वन, मन लोभ्याउने हिमालका शिखरहरूको मनोरम दृश्य र धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको आनन्द लिन सकिन्छ । ब्रह्म दह (भित्री हिमालको पवित्र ताल), मृत्यु विनायक, सिद्ध टोपी, रानी खोटा आदि यस मार्गका केहि धार्मिक स्थलहरू हुन् । यस मार्गमा गोतुको प्राकृतिक तातो पानीको स्रोत पनि पर्दछ । अन्तिम गन्तव्य व्याँसमा व्याँसी सौका समुदयसंग भेटनुका साथै उनीहरूको संस्कृति, धर्म र परम्पराहरू जान्ने अवसर पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । पर्यटकहरू व्याँसबाट कैलाश मानसरोवर तिर्थयात्राको लागि पनि प्रस्थान गर्न सक्दछन् ।
- पदमार्ग २- ब्रह्मदेव-हुती धार्मिक तिर्थयात्रा : तुलनात्मक हिसाबले यो पदयात्रा छोटो (आधा दिन) रहेको छ । लटिनाथ र ब्रह्मदेव मन्दिर तथा धार्मिक स्थलहरूको अवलोकन गर्न मिल्ने यो पदयात्रामा तिनकर जाने बाटो श्रीबगरमा सुरु भई हुती सेवा केन्द्रमा अन्त्य हुन्छ ।
- पदमार्ग ३- हिकिला-थाईसाईन-ब्रह्म दह : ब्रह्म दह र पन्सा दह पुगिने यो पदयात्रा करिब २ दिनको हुने अनुमान गरिएको छ । प्राकृतिक पोखरी का साथै सुन्दर शिखरहरूको मनोरम दृश्यको आनन्द लिने अवसर यस पदयात्रामा मिल्दछ । थाईसाईन बाट पैदलयात्रीहरू व्याँस तर्फ गई कैलाश मानसरोवर तिर्थयात्रा पनि जान सक्दछन् ।

३.८ जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोप

यस क्षेत्रमा जलवायुमा परिवर्तन आएको प्रत्यक्ष देखिन्छ। उदाहरणको लागि कैलाश पवित्र भू-परिधि-नेपालमा सन् १९७५-२००६ सम्मको विवरण अनुसार औसत तापक्रम प्रति वर्ष 0.06°C को दरले बृद्धि भई रहेको पाइन्छ (Zomer et al. 2013)। त्यसैगरी पश्चिमी हिमाली चौडापाते वन र पश्चिमी हिमाली उपलेकाली सल्लाको वन रहेको पारिस्थितिक क्षेत्रमा पनि तापक्रम बृद्धि भएको अनुभव गरिएको छ (Shrestha et al. 2012)। जलवायुमा आएको परिवर्तनले हिमनदीहरू छिटो पगिलने, जलाशयहरू सुखा हुँदै जाने, वर्षामा परिवर्तन जस्ता असरहरू देखिएका छन्। यस्ता असरहरूले वनस्पति र बालीको वितरण र प्राकृतिक प्रकृयाहरूको समय जस्तै फूलफूलने समयमा परिवर्तन आएको छ। साथै नदी कटान, पहिरो, आगलागी, भोकमारी जस्ता विपत्तिको सिलसिला बढेको छ।

उदाहरणको लागि तिनकरका स्थानीयहरूको अनुसार विगतका केही दशकमा बाली पात्रोमा परिवर्तन आएको देखिएको छ। पहिले बैशाखमा रोपीएको जौ र नाफल (स्थानीय गहुँ) अशोजमा मात्र कटान गरिन्थ्यो भने अहिले यसको रोपाइ एक महिना ढिला जेष्ठमा गरिए पनि अशोजमै काटिने गरिन्छ (Zommer et al. 2013)।

कैलाश पवित्र भू-परिधिमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अनुमान गरे अनुसार उच्च उचाइमा रहेका अत्यन्त चिसो र ओसिलो क्षेत्र बाहेक २८५ मि. मा पाइने जलवायु क्षेत्र (Climatic zones) ६०० मि. उचाइमा सर्ने छ। परिणाम स्वरूप सबै जसो वनस्पतिको प्रजातिहरू औसतमा ४०० मि. जति माथिल्लो भेगमा सरिने अनुमान गरिएको छ (Zomer et al. 2013)। उदाहरणको लागि उष्ण चौडापाते वन कम्तिमा ४५० वर्ग कि. मि. देखि २००० वर्ग कि. मि. बढ्ने र माथिल्लो लेकाली भङ्ग्याङ्ग लेकाली बुट्यानको क्षेत्र र भङ्ग्याङ्ग वर्गहरू पनि धेरै हद सम्म बढ्ने पूर्वानुमान गरिएको छ। पश्चिमी चिनिया समतल लेकाली भूभाग (West Tibetan Plateau alpine steppe) भने ३१०० वर्ग कि. मि. बाट १६३ वर्ग कि. मि. मा घट्ने र अन्य विभिन्न जलवायु क्षेत्रहरू पूर्णरूपले हराउने पनि अनुमान गरिएको छ। उदाहरणको लागि उपोष्ण सल्ला/मिश्रित वन वर्गहरूले सन् २०५० सम्ममा जम्मा २% भूभाग ओगट्ने अनुमान गरिन्छ (Zomer et al. 2013)।

पहिरो (चित्र १९ क) र नदी कटान (चित्र १९ ख) यस क्षेत्रमा आइरहने प्राकृतिक विपत्तिहरू हुन्। वर्षामा बृद्धिका साथै ठाडो भूभाग, अनियोजित सडक सञ्जाल, विरल वनस्पति, वनविनाश र अधिकतम चरिचरनका कारण उल्लेखित विपत्तिहरू बढ्ने अनुमान छ। खण्डेश्वरीको वडा २-६ का साथै घुसाका आरुखोर, ल्वान्ती र गुरुखोलाका स्थानीयहरू पहिरोले प्रभावित छन्। आठ वर्ष अघिको पहिराले २९ घरधुरीहरू मध्ये १० घरधुरीहरूलाई अत्याधिक क्षेतीको कारणले विस्थापित भएका थिए। त्यसैगरी वन डढेलो अर्को आइरहने प्राकृतिक विपत्ति हो तर खण्डेश्वरीमा विगत २ वर्ष देखि आगलागी भएको छैन।

चित्र १९. जीविकोपार्जनलाई चुनौती दिने पहिरो

(क. GGN/नरेन्द्र गौतम) र नदी (क. GGN/रोसन शेरचन)

३.९ सीमापार सहयोग (TRANSBOUNDARY COOPERATION)

क्षेत्रीय कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना (सन २०१२-२०१६) ले सीमापार सहकारीता, यसको संयन्त्र र पारिस्थितिक प्रणाली व्यवस्थापन उपजका सूचक र यस क्षेत्रको वातावरण नीति बारे स्पष्ट गरेको छ ।

भू-परिधि स्तरमा समान विकास गर्नको लागि क्षेत्रीय मञ्चको स्थापना गरिएको हो । यस अन्तर्गत वैज्ञानिक जानकारी आदनप्रदान, अन्तर नीति सिकाई (Policy cross-learning) र कार्यक्रम निर्देशन संयन्त्र (Programme steering mechanism) लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन प्रकृयाको विकास र कार्यान्वयन, आदि कृयाकलापहरु पर्दछन् । सबै कार्यक्रमहरु ICIMOD को समन्वयमा र प्रत्येक देशको साभेदार संस्थाको मद्दत द्वारा सञ्चालन हुने गरेको छ । सम्बन्धित देशमा विषयगत कार्यरत समूह (Thematic working groups) को स्थापना गरिने र यस्ले मौजुदा नीतिहरुको समीक्षा गर्नुका साथै कैलाश पवित्र भू-परिधिको पारिस्थितिक प्रणाली व्यवस्थापन गर्न उपयुक्त सुभाबको भू-परिधि स्तरमा संशोधन गर्न सक्ने छ ।

यसका साथै जैविक विविधा संरक्षणका लागि चीनसंग गरिएको सम्भौताको ज्ञापनपत्र (MOU) र भारतसंगको संयुक्त संकल्प (Joint Resolution) ले सीमापार सहकारीता जनाएको छ । यस अन्तर्गत सबै पक्षहरुले वन, जैविक विविधा संरक्षण, जलवायु परिवर्तन लगायतका विषयमा सामुहिक अनुसन्धान र सहयोग पुऱ्याउने तथा वन्यजन्तु संरक्षण र अवैध व्यापारको रोकथाम गर्नमा सहमति जनाएका छन् ।

अध्याय ४: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन दुरदृष्टि

जैविक विविधताको संरक्षण तथा स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउनु ।

ध्येय

आर्थिक, प्राविधिक र नीतिगत सहयोगका साथ संस्थागत र नीति सुधार तथा स्थानीय समुदाय र सम्मुखित कर्मचारीहरूको क्षमता विकास गर्नु ।

लक्ष्य

प्राकृतिक स्रोतहरूको बुद्धिमता प्रयोगको आशवासनका साथ सक्रिय जन-सहभागितामूलक संरक्षण र विकासका गतिविधिहरूको माध्यमबाट अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधता, पारिस्थितिकीय प्रणाली, पारिस्थितिक निष्ठा, सामाजिक तथा आर्थिक समृद्धि लाई कायम राख्नु ।

उद्देश्यहरू

- अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रभित्र जैविक विविधताको पारिस्थितिकीय प्रणाली र वासस्थानको संरक्षणको प्रबर्द्धन गर्नु ।
- अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रलाई जैविक विविधता र सामाजिक तथा ऐतिहासिक महत्वको आधारमा एउटा उत्तम पर्यटन गन्तव्यको रूपमा प्रबर्द्धन गर्नु ।
- स्थानीय बासिन्दा र स्थानीय संस्थाहरूलाई संरक्षण र विकासको आवश्यकता बारे सतर्क बनाउन अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र स्थित ऐतिहासिक महत्वपूर्ण स्थानको संरक्षण र पुननिर्माण गर्नु ।
- जीविकोपार्जनका विविध विकल्पहरू पहिचान गर्नु र स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत, उद्यम र सिप अभिवृद्धिको माध्यमबाट सो विकल्पहरूको विस्तार गर्नु ।
- स्थानीय समुदायमा संस्थागत विकास सुदृढ गर्नु ।
- वन स्रोत र उत्पादनको बुद्धिमता प्रयोग गर्नु र स्थानीयको जीविकोपार्जन अभिवृद्धि गर्नु ।

४.१ प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन योजना एकीकृत योजना हो । यस योजनामा जैविक विविधता संरक्षण, जीविकोपार्जन, सम्पदा पर्यटन, भौतिक विकास, जलवायु परिवर्तन र सीमापार सहयोग सम्मिलित छन् । यसले संरक्षित क्षेत्रको संस्थागत व्यवस्थापन संरचना र शासन प्रणाली प्रस्ताव गरेको छ । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको नेपाल, चीन र भारत समावेश भएको सीमापार कैलाश पवित्र भू-

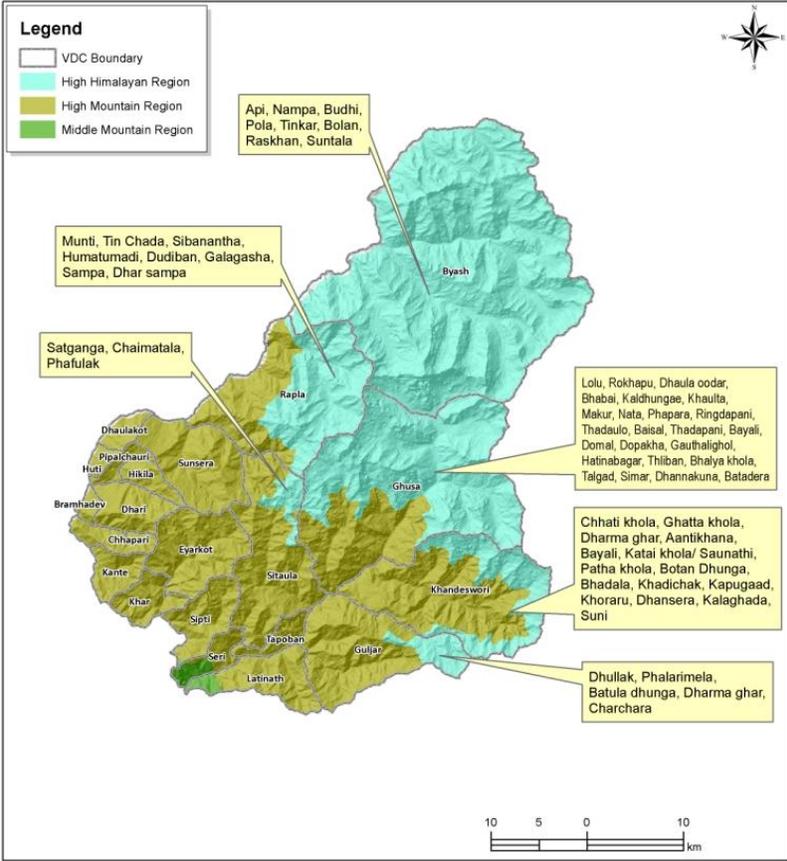
परिधिमा अवस्थित एक मात्र संरक्षित क्षेत्र हो । साथै कैलाश पवित्र भू-परिधि क्षेत्रीय संरक्षण नीति सन २०१० र कैलाश पवित्र भू-परिधि संरक्षण विकास पहल क्षेत्रीय सहयोग संरचना सन २०१० द्वारा योजना तयार गरिएको छ । गा.वि.स. स्तरमा सहभागितामूलक प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन योजना उप-योजनाको रूपमा कार्य गर्छ भने संरक्षित क्षेत्रको स्तरमा व्यवस्थापन योजनाले संरक्षण उद्देश्यहरू पहिचान र प्राथमिकिकरण गर्दछ ।

४.१.१ खर्क/चरन क्षेत्र व्यवस्थापन

मुद्दाहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्याँस, राल्पा, घुसा र खण्डेश्वरीको माथिल्लो भूभागमा उच्च लेकाली खर्क/चरन क्षेत्र, गैर काष्ठ वन पैदावर/जडिबुटी प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । व्याँस, राल्पा, घुसा र खण्डेश्वरीका स्थानीय बासिन्दाहरू प्राकृतिक स्रोत उपभोग गर्न पाउने परम्परागत अधिकार गुमाउने कुरामा चिन्तित छन् । यस क्षेत्रबाट ९० % राजस्व संकलन हुने स्थानीयको विश्वास रहेकोले उनीहरूले ५० % राजस्व यस क्षेत्रमा परिचालन गर्नुपर्ने माग राखेको छ । यसै विषयलाई लिएर अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापन परिषद गठनमा ढिलाइ हुन गएको हो र यस विवादलाई चाडै सुल्झाउनु पर्ने उनीहरूको सुझाव छ । यासाँगुम्बा संकलन गर्न जाने हजारौ मानिसहरूका कारण उच्च लेकाली खर्कमा दबाव परिरहेको अर्को महत्वपूर्ण मुद्दा हो । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यलयको अनुसार हालै गरेको ७ दिने अनुगमनमा २५,००० भन्दा बढि मानिसहरू विशेष गरी यस क्षेत्र भन्दा बाहिरका मानिसहरू यासाँगुम्बा खोज्न र संकलन गर्न आएको अनुमान गरिएको छ । यस संरक्षण क्षेत्रमा १३ मुख्य लेकाली खर्क पहिचान गरिएको छ । यासाँगुम्बा संकलनका लागि ६ खण्ड पहिचान गरिएको छ र वार्षिक अनुमानित उपज ८९९ कि. ग्र. रहेको छ (चित्र २०) ।

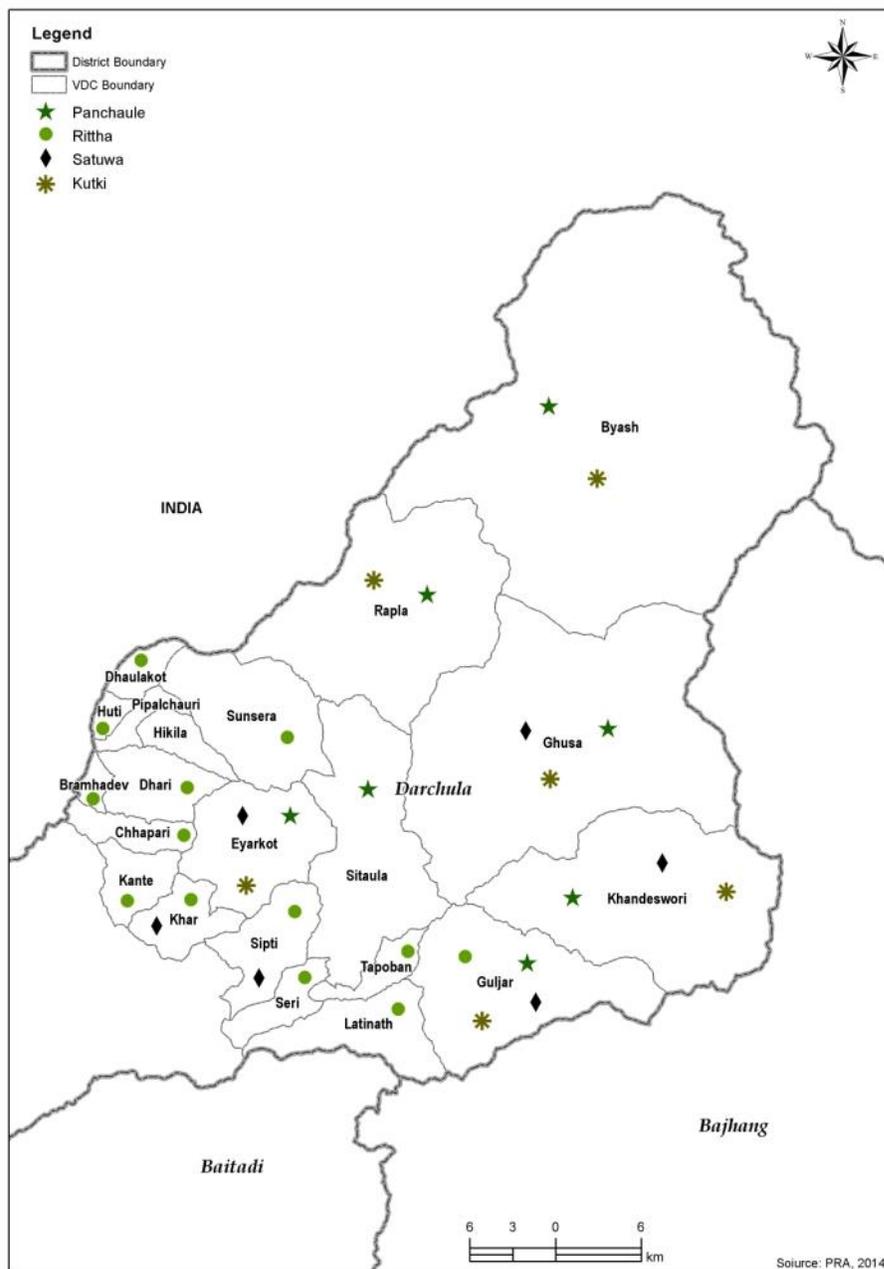
चित्र २०: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा यासाँगुम्बा संकलन गर्ने स्थलहरू

(स्रोत: Field survey 2014)

यासांगुम्बा बाहेक पाँच औले, रिठा, सतुवा र केटुकी जस्ता गैरकाष्ठ वन पैदावरहरु विकलनको पनि नक्सांकन गरिएको छ, (चित्र २१ र अनुसूची १२) ।

चित्र २१: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा प्रमुख गैर काष्ठ वन पैदावरहरु को विकलनका

(स्रोत: Field survey 2014)

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा गोठ सार्ने प्रक्रिया (Transhumance) पशु अभ्यास परम्परगत पशुपालनको तरिका हो । तर बढि मात्रामा भइरहेको चरिचरनको कारणले घाँसहरुको गुणस्तरमा कमी हुदै आएको छ । व्याँस र राल्या गा.वि.स.को उत्तरी र पूर्वी क्षेत्रमा धेरै मात्रामा चरन भएको देखिन्छ । साथै परिवर्तित जलवायुले पनि चरन क्षेत्रमा प्रभाव पारेको छ । चरन क्षेत्रमा बाटो, पुल र पानीको कमी हुँदा कुनै विशेष चरन क्षेत्र बढिचाप हुने र कुनै क्षेत्र कम उपयोग भएको छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रमा पशु रोग गम्भीर खतरको विषय बनेको छ र यस कारण धेरै पशुहरुको मृत्यु भएको छ । साथै एउटै क्षेत्रमा चरन गर्ने अरु वन्यजन्तु माथि पनि जोखिम बढेको छ । समयमा पशु चिकित्साको सुविधाहरु नहुनु, मौसमी बसाईसराई र बाल शिक्षामा कमीको कारण पशु सम्बन्धी दक्ष जनशक्ति नहुनु अर्को महत्वपूर्ण मुद्दा हो ।

रणनीतिहरु

गैरकाष्ठ वन पैदावर व्यवस्थापन सन्दर्भमा मूलत तीन रणनीतिहरु हुनेछन् क्रमशः १) स्रोतहरुको सर्वेक्षण, २) दिगो कटान, र ३) लाभको समान बाँडफाँड ।

सन् २०१५ र २०१६ मा यासांगुम्बा, चिराइतो, गुच्ची च्याउ, सतुवा, बनलसुन, च्याउ, टिमुर, रिठा, दाल चिनी, काला दाना, केटुकी, पाषाण वेद, जटामासी, सुगन्धवाल, तेजपात र अल्लोको अनुज्ञेय परिमाण अनुसूची ९ ख मा उल्लेखित परिमाण अनुसार गर्न सकिन्छ । उल्लेखित अनुज्ञेय परिमाणको ६५-७५ % मात्र कटान गर्न सकिने सुझाव गरिएको छ । तथापि सन् २०१७ बाट कटानको परिमाण उपसेक्टर योजना/स्रोत सर्वेक्षणमा आधारित हुनु पर्दछ ।

यासांगुम्बा, पाँच औले, रिठा, सतुवा, र केटुकी को स्रोत सर्वेक्षणर उपसेक्टर योजना तयार गरिने छ । चरन क्षेत्र संग सम्बन्धित अरु रणनीतिहरु यस प्रकारका छन्: १) पूनर्स्थापनाका लागि खर्क/चरन क्षेत्रको गुणत्व मूल्यांकन, २) चरन क्षेत्र पूर्वाधार, र ३) उचित समयमा पशु सेवाको प्रबन्धको लागि जिल्ला कृषि तथा पशु विकास कार्यलयसंग समन्वय । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यलयद्वारा कृषक/गोठालाहरु लाई उत्पादक/उन्नत जातका पशु किन्नका लागि ४०-५० % अनुदान प्रदान गर्नेछ ।

कृयाकलापहरु

- १) पाँच प्रमुख गैरकाष्ठ वन पैदावरहरुको स्रोत सर्वेक्षण र उपसेक्टर योजना तयार गर्नु
- २) चरन क्षेत्रको सर्वेक्षण गर्ने- ३ एकाइ (मर्म, दु र अन्य)
- ३) क्षतिग्रस्त चरन क्षेत्रको पूनर्स्थापना गर्ने - ३
- ४) घुम्ती पशु चिकित्स सेवा प्रदान गर्ने - ३ चरन क्षेत्रमा
- ५) गोठालाहरुलाई जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- ६) जिल्ला कृषि तथा पशु विकास कार्यलयसंग समन्वयमा गोठालाहरु लाई ५० % अनुदान प्रदान गर्ने (२५ एकाईमा)
- ७) चरन क्षेत्रमा चारा उत्पादन गर्ने

८) डेरी उत्पादन बजारीकरणमा टेवा पुऱ्याउने ।

४.१.२ वन व्यवस्थापन

मुद्दाहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा सामुदायिक वन हस्तान्तरण एक बढ्दो चासोको विषय भएता पनि मानवीय स्रोतका अवरोधले गर्दा वन हस्तान्तरण कुनै कुनै क्षेत्रमा ढिलाई भएको छ । ती वनहरुमा स्थानीय उपभोक्ताहरुको वन स्रोतमा कुनै पहुँच छैन । सामुदायिक वन नविकरणको सन्दर्भमा जिल्ला वन कार्यलय र अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यलयको भूमिका स्पष्टतामा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु माभ्र अन्यौल देखिन्छ । अरु सम्बन्धित मुद्दाहरु स्रोत उपयोगका लागि सीमा सम्बन्धी विवाद, महिला, दलित र गरिब समुदायमा जनचेतनाको कमी इत्यादि हुन् ।

यासांगुम्बा संकलन गर्ने मानिसहरुले चिमलको रुख दाउराको लागि काट्ने हुँदा यस चिमलको वन खतरामा परेको छ । करिब ३०,००० भन्दा बढि संकलनकर्ताहरु बाट उच्च लेकाली चरन क्षेत्रमा बढि चाप परेको छ । व्याँस क्षेत्रमा लगभग २५ % चिमल वन विनाश भएको अनुमान छ (व्याँसको बासिन्दासंग गरेको कुराकानीको आधारमा) । माथिल्लो उचाइमा प्रतिकुल मौसम तथा जलवायु भएकोले स-साना नचाहिने बिरुवा काट्न कठिन हुन्छ तर्सथ यस्तो क्षेत्रमा क्षति अनुत्क्रमणीय हुन्छ ।

लौठ सल्ला पनि चिमल भै जोखिममा परेको प्रजाति हो । लौठ सल्ला एक उच्च मूल्य पर्ने रुख प्रजाति हो । लौठ सल्लाको पातबाट **कर्क** रोग समन्धी औषधी बनाउन चाहिने मुख्य सामग्री 'ट्याक्सोल' निकाल्न सकिन्छ । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु सक्रिय नभएको र अनुगमन कमजोर भएको वनमा सल्लो/धुपी प्रजातिको रुख कटान अर्को मुख्य मुद्दाहरु हुन् ।

हिमाली क्षेत्रमा वृक्षारोपन आर्थिक रुपमा महंगो कार्य भएता पनि ढासोन्मुख उत्पादनशील जग्गाहरुमा वृक्षारोपनको विकल्प छैन । अध्ययनका अनुसार लटिनाथ, तपोवन, खण्डेश्वरी, घुसा गा.वि.स.हरुमा वृक्षारोपनको लागि रुची भएता पनि त्यँहा व्यापारिक रुपमा बहुमूल्य रुखका प्रजातिहरु र गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडिबुटी मात्र रोप्न इच्छुक छन् ।

रणनीतिहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यलयले कार्ययोजनाको अग्रिम निगरानीमा नविकरण प्रकृयालाई केन्द्रित गर्नेछ । सर्वेक्षण, GPS सञ्चालन र वित्तीय/लेखा जस्ता विषयहरुमा आधारभूत र पुनः ताजकी तालिम र सिप विकासलाई प्राथमिकता दिनेछ ।

लेकाली खर्क/वनलाई यासांगुम्बा संकलन को समय (जुन-जुलाई) मा विशेष अनुगमन गरिनेछ । अपनाइने ३ रणनीतिहरु यस प्रकारका छन्: १) यासांगुम्बा संकलन क्षेत्रहरुमा जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, २) वैकल्पिक उर्जाका स्रोतहरुको (मट्टीतेल, ग्याँस आदि) व्यवस्था गर्ने, र ३) नियम उल्लंघन गर्ने लाई कानूनी सजाएको प्रावधान राख्ने ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यलयले खारको सहभागितामूलक प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन योजनाको (PNRM Plan) सिकाईको आधारमा बाँकी गा.वि.स.हरुको लागि पनि यस्तै योजना बनाउने जारी छ ।

कार्यक्रम/कृयाकलाप अनुगमन सयन्त्रलाई बलियो बनाइने छ । कर्मचारीहरुको काम विशेष गरि अनुगमनको आधारमा मूल्यांकन गरिने छ । अनुगमनको उपजहरुको समीक्षा गरिनेछ ।

उपयुक्त स्थानहरुमा बिउ वितरणका निम्ति बहुउद्देश्य नर्सरी स्थापना गरिने छ । निजी खेतीलाई पनि अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यलयलद्वारा बराबर प्राथमिकता दिइने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) वन कार्ययोजनाहरु तयार गर्ने
- २) यासांगुम्बा संकलनकर्तालाई वैकल्पिक उर्जाका स्रोतहरुमा सहयोग गर्ने
- ३) लेकाली क्षेत्रमा चिमल वनको नियमित अनुगमन गर्ने
- ४) सहभागितामूलक प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन योजना तयार गर्ने - १६ गा.वि.स.मा
- ५) लटिनाथ, खार र हिकिला गा.वि.स.हरुमा बहुउद्देश्य नर्सरी सञ्चालन गर्ने
- ६) व्याँस गा.वि.स.मा गैर काष्ठ वन पैदावर/बहुउद्देश्य नर्सरी सञ्चालन गर्ने
- ७) वृक्षारोपन (२५०,००० लात्रा) गर्ने
- ८) उपभोक्ता समूहलाई फिल्ड अवलोकन सञ्चालन गर्ने
- ९) मट्टीतेल/ग्याँसको डिपो स्थापना र व्यवस्थापन गर्ने

४.२ प्रजाति संरक्षण कार्यक्रम

४.२.१ वासस्थान व्यवस्थापन

मुद्दाहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको संकटापन्न र लोपोन्मुख वन्यजन्तुहरु (हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, हिमाली कालो भालु आदि) को महत्वपूर्ण वासस्थान हो । हिउँ चितुवा उच्च हिमाली खर्कको सूचक प्रजाति हो र नाउर यस्को मुख्य आहार हो । वन, घाँसे मैदान, कृषि भूमी र सिमसार क्षेत्र महत्वपूर्ण वन्यजन्तु वासस्थानमा पर्दछ । तथापि परिवर्तित जलवायुको परिवेशमा यी वासस्थानहरुको स्थानीय विकलन र

योग्यता माथि सीमित वैज्ञानिक अध्ययन मात्र छन् । अध्ययन टोलीहरूले केहि महत्वपूर्ण वासस्थानहरू जस्तै सुर्मा सरोवर (खण्डेश्वरी गा.वि.स.), महाकाली नदी, चौलानी (चमेलीया), टकर खोला, तुसारपानी खोला, काला गाढ, थली गाढ, लस्कु खोला, बार्तोला, र लिपु लेक (५,००० मि.) पत्ता लगाएको छ । तथापि एउटै वासस्थानमा निर्भर हुनुपर्ने, अत्याधिक चरिचरन र जलवायुको प्रभावका कारण वन्यजन्तुमा चाप बढेको छ । जलवायु परिवर्तनको कारण नेपालले ४० % लेकाली क्षेत्र गुमाउनु पर्ने आकलन गरिएको छ (Forrest et al. 2012)। फलस्वरुप हिउँ चितुवा साना खण्डहरूमा अलग हुनेछ जसले गर्दा तीनीहरूको जनसंख्या र पारिस्थितिक तथा आनुवाशिक स्वयं समर्थतामा सम्भौता हुन सक्दछ । शिकारी-शिकार सम्बन्ध, हिउँ चितुवाको बिचरन, ठूला वन्यजन्तुहरूको विकलन र तीनको पारिस्थिति बारे सीमित जानकारीले गर्दा संरक्षण कार्यमा बाधा पुऱ्याउन सक्छ ।

वन्यजन्तु जनसंख्याको स्वयं समर्थतामा वासस्थान नाश/खण्डीकरण को विषय दीर्घकालीन मुद्दा हो । योजना विहिन ग्रामिण सडक र भौतिक संरचना विकासका कारण जैविक मार्गहरूमा संयोजनमा ह्रास आएको छ । उदाहरणको लागि: पहिले पर्याप्त संख्यामा पाइने रतुवा, घोरलहरू अहिले खार गाउँ नजिकको वनजंगलमा मात्रा कहिले काही देखिन्छन् (PNRM Plan, २०१३) ।

वन डढेलोमा वृद्धि एक गम्भिर मुद्दा बनेको छ । जलवायु परिवर्तनका कारण लामो समय सम्म हुने खडेरी र वन अनुगमनमा कमीका कारण सामुदायिक वनहरूमा वन डढेलोको कम बढेको छ ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको को तल्लो भूभागमा विकासका गतिविधिहरू (विजुली प्रसारण लाइन, सडक निर्माण र निर्माण क्षेत्र) का कारणले वनसंस्थान खण्डन् भएको छ । यस कारणले वन्यजन्तुहरू अन्यत्र जान बाध्य हुनाले खान र बस्नलाई प्रतिस्पर्धा बढेको छ ।

रणनीतिहरू

नाजुक जैविक विविधताको केन्द्र (Biodiversity hotspot) पूनर्स्थापनका निम्ति विस्तृत वासस्थान अध्ययन गर्न आवश्यक छ । हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, नाउर, हिमाली कालो भालु र हाब्रे को मुख्य वासस्थानलाई जैविक विविधताको केन्द्र क्षेत्र (Biodiversity Hotspot Zone)घोषित गरिने छ, र यस क्षेत्रमा विकासका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न निषेध गरिने छ । यस्ता भू भागमा नियमित अनुगमन गरिने छ । विस्तृत सर्वेक्षणको आधारमा Biodiversity Hotspot Zone को चित्रन गरिने छ ।

मुख्य वन्यजन्तुहरू (हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, नाउर, र कस्तुरी मृग) को आवधिक अनुगमन एउटा प्रमुख रणनीति हुनेछ जस्मा स्थानीय बासिन्दाहरूलाई दिगोपनका लागि तालिम दिइनेछ । अनुगमनको लागि अत्याधुनिक प्रविधिहरू (Camera trapping etc.) प्रयोग गरिने छ, र यसको समयावधि ५ वर्षको हुने छ । महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू (Corridor, bottlenecks and linkage) को पहिचान, सुधार र पूनर्स्थापन गरिने छ ।

कृयाकलापहरू

१) प्रमुख वन्यजन्तुहरू (हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, नाउर, र कस्तुरी मृग) को वासस्थानको विस्तृत अध्ययन गर्ने

२) प्रमुख वन्यजन्तुहरूको पाँच वर्ष सम्म अनुगमन गर्ने

३) प्रमुख वन्यजन्तुहरूको वासस्थानको आधारमा जैविक विविधताको केन्द्र क्षेत्र (*Biodiversity Hotspot Zone*) चित्रन गर्ने

४) महत्वपूर्ण क्षेत्रहरू (Corridor, bottlenecks and linkage) को वासस्थान पूनर्स्थापनको पहल गर्ने ।

४.२.२ चोरी सिकार र अवैध वन्यजन्तु व्यापार

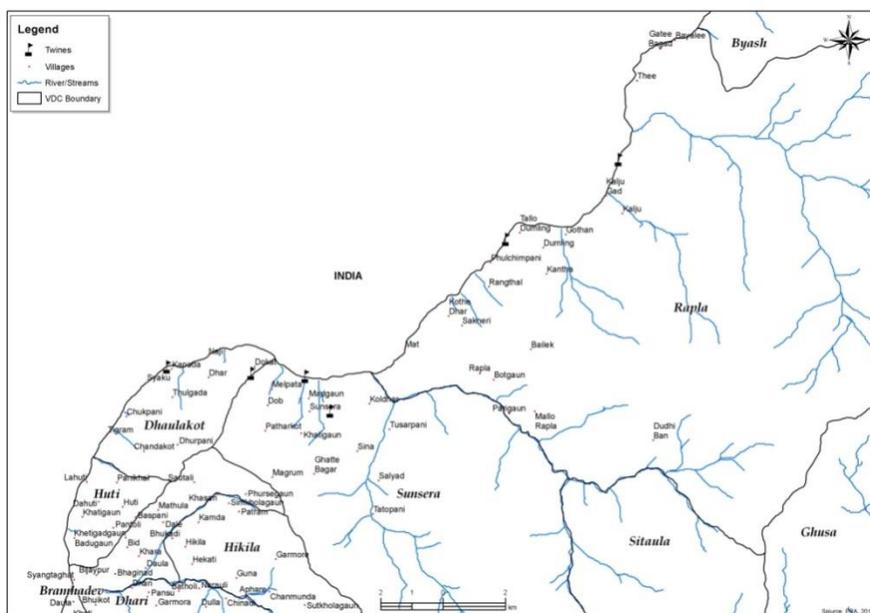
मुद्दाहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा व्यापक रूपमा वन्यजन्तु चोरी सिकारी र अवैध व्यापार फैलिएको छ । ठाडो भूभाग, भौगोलिक एकान्तता र अपर्याप्त अनुगमनले गर्दा हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, नाउर, र कस्तुरी मृग जस्ता वन्यजन्तुहरूको चोरी सिकार र शारीरिक अङ्गहरूको बढ्दो व्यापार एक चुनौतिपूर्ण मुद्दा हो । उत्तरी दार्चुला (घुसा, राल्पा र व्याँस) को भित्रि भाग तिब्बती स्वशासित क्षेत्र भएर अन्तर्राष्ट्रिय बजार पुग्ने व्यापार मार्गको रूपमा प्रयोग गरिदै आएको छ । निम्न लिखित वन्यजन्तु व्यापार मार्गहरू पहिचान गरिएका छन्:

- मकरीगढ-खण्डेश्वरी-छेती-तिब्बत
- खर-ईयरकोट-सुनसेरा-राल्पा-व्याँस-तिनकर-तिब्बत
- गुल्जर-बभाङ्ग-संपाल-हुम्ला-तिब्बत
- श्रीबगर-सुनसेरा-तिनकर-तिब्बत

यस बाहेक, नेपाल र भारत बिच आवतजावतको निम्ति महाकाली नदी (चित्र २२) माथि धेरै तुइनहरू (Ropeways) छन् ।यी तुइनहरू वास्तवमा स्थानीयहरूको यातायात र सामानहरू ओसारपसार गर्नका निम्ति निर्माण गरिएको थियो तर दुर्भाग्यवस ती तुइनहरू वन्यजन्तुको अवैध व्यापार र बहुमूल्य गैर काष्ठ वन पैदावर/जडिबुटिहरूको अवैध ढुवानीका लागि प्रयोग गरिएका छन् ।

चित्र २२: महाकाली नदीमा निर्मित तुइनहरू

(Field survey 2014)

रणनीतिहरू

- नियम पालन गराउने प्रावधान एक प्रमुख रणनीति हुने छ ।
- अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कार्यलयले वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण विभाग (WCCB) एकाइलाई सुदृढ गर्नुका साथै उपयुक्त समयमा परिचालन गर्ने छ
- सिकार नियन्त्रण सञ्चालन एकाईको गठन तथा चोरी सिकार र अवैध व्यापार संग जुड्न तालिम दिने छ
- संरक्षित क्षेत्रका सामुदायिक संस्थाहरुलाई जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने

कृयाकलापहरू

- १) WCCB लाई संस्थागत सहयोग गर्ने
- २) चोरी सिकार नियन्त्रण सञ्चालन एकाईको स्थापना र क्षमता विकास गर्ने
- ३) सीमापार सहकार्य, समन्वय र सहयोनको व्यवस्था गर्ने
- ४) अवैध वन्यजन्तु व्यापार मार्गहरुको नक्सांकन गर्ने -५ एकाई र नियमित अनुगमन गर्ने
- ५) वन्यजन्तु अपराध नियन्त्रण सम्बन्धी जनचेतना तथा शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने

४.२.३ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व

मुद्दाहरु

हालै ICIMOD ले दार्चुला, वैतडी, बभाङ्ग र हुम्लाको भू-भागलाई समेटिएर मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व मूल्यांकन अध्ययन गरेको थियो । हिउँ चितुवा, हिमाली कालो भालु, दुम्सी र बंदेल द्वन्द्व सिर्जना गर्ने मुख्य वन्यजन्तुहरुमा पहिचान भएको थियो । त्यसैगरी, दार्चुलाको खार गा.वि.स. पशु आक्रमण र बाली हानीबाट ग्रस्त छन् । खण्डेश्वरी र व्याँस गा.वि.स.हरुमा हिउँ चितुवा, भालु र ब्वासोले घोडा, बाखा र भेडामा आक्रमण गरेको पाइन्छ ।

बाली विनाश र पशुधनको क्षति

लटिनाथ र तपोवनमा बाँदर, दुम्सी र रतुवाको कारण बाली विनाश भएको छ । घोरल, कालो भालू र बंदेल समस्या सिर्जना गर्ने अन्य वन्यजन्तुहरु हुन् । दुम्सीले गहूँ र जौ, बाँदरले प्राय मकै को बाली नाश गरेको र घुसामा कोदो र आलुको बालीमा पनि क्षति पुऱ्याएको छ । यी वन्यजन्तुहरु द्वारा गर्मी महिनामा र प्रारम्भिक हिउँद मौसममा बढि विनाश हुने गर्दछ ।

पशुधन आक्रमणमा हिउँ चितुवा, चितुवा, स्याल र मलसाप्रा जिम्मेवार छन् र भेडा बाखा, कुखुरा, मौरी गुड को क्षति हुने गर्दछ । उदाहरणको लागि: घुसा गा.वि.स.का स्थानीयहरुको निम्ति हिउँ चितुवा एक प्रमुख समस्या निम्ताउने जनावरको रूपमा देखिएको छ । सन् २०१३ मा ३ भेडा/बाखाहरु चितुवाको आक्रमणबाट मृत्यु भएको थियो । मलसाप्राले विशेष गरि मौरी गुडलाई आक्रमण गर्दछ । हाल घुसामा मात्रै करिब ३००० भेडाहरु छन् र अन्य गा.वि.स.हरुमा ५००-६०० भेडाहरु रहेका छन् । व्याँस गा.वि.स.मा ३ वर्षमा १२ पशुका किसिम मुख्यतः घोडा, गडा, भुपा (याक र स्थानीय चौरीको भाले संकर), भुमा (याक र स्थानीय चौरीको पोथी संकर), भेडा/बाखाहरु वन्यजन्तुको सिकार बनेका छन् (Karki 2014)। हिउँ चितुवा र ब्वासो पशुधनमा क्षति पुऱ्याउने मुख्य वन्यजन्तुहरु हुन् । खार क्षेत्रमा मानव वन्यजन्तु द्वन्द्वबाट बढि जोखिम रहेको छ । हिकिला, धारी, खण्डेश्वरी, सुनसेरा र धौलापुर क्षेत्रमा कालो भालु र मानव द्वन्द्व देखिएको छ ।

रणनीतिहरु

न्यूनीकरण रणनीतिमा मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व बारे सार्वजनिक शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम हुने छ ।

वैकल्पिक बाली सहित उपयुक्तन्यूनीकरणका उपायहरुमा लगानी गरिने छ ।

कृयाकलापहरु

१) मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व सम्बन्धमा सार्वजनिक शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने

२) न्यूनीकरणका उपायहरु जस्तै बाँड, बाली सुरक्षा, टावर आदिमा सहयोग प्रदान गर्ने

- ३) बैकल्पिक बालीमा सहयोग प्रदान गर्ने
- ४) समुदायमा आधारित बीमा योजना स्थापना गर्ने
- ५) राहत कोष प्रदान गर्ने

४.३ ग्रामीण विकास

योजनाको यस खण्डमा ग्रामीण विकास सम्बन्धित गतिविधिहरू प्रस्ताव गरिएको छ । विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, ग्रामीण सडक, सार्वजनिक मार्ग र पुल, खानेपानी, सिचाई र विद्युत् समावेश गरिएका छन् । यी गतिविधिहरू लक्षित समूह छलफल (Focus group discussion) द्वारा निर्धारण गरिएको हो । स्थानीय समुदायले केहि गतिविधिहरू जि.वि.स. र अन्य निकायहरू संग पनि माग गरेका हुन सक्छ । त्यसकारण यदि कुनै गतिविधिहरू दोहरिन गएमा जि.वि.स.को वार्षिक योजना गोष्ठिमा छलफल गरिनेछ ।

४.३.१ बाटो र पुल निर्माण

मुद्दाहरू

विकासको लागि पहुँच एक महत्वपूर्ण आधार मानिन्छ । यहाँका मानिसहरूले कमजोर भौतिक पूर्वाधार संग सम्बन्धित समस्याहरू सामना गरिरहेका छन् । कुनै ठाउँमा ग्रामीण सडक सञ्जाल र पुल छैन भने भएको ठाउँमा निकै कमजोर अवस्थामा देखिन्छ । पहुँचमा सुधार हुँदा आर्थिक वृद्धिका निमित्त स्थानीय उत्पादनको लागि राम्रो बजार सुनिश्चित हुने छ । सामान्यता तिनकर देखि खलङ्गा पुग्न ४-५ दिन लाग्छ । यदि यी सडक सबै मौसममा प्रयोग गरिन सके यातायातको समय २-३ दिन सम्म घट्न सक्छ । यस बाहेक स्थानीय समुदायले घरयासी सामानका लागि उच्च हुवानी खर्च व्यहोर्दै आएका छन् ।

बाटो र पुलमा पहुँचको कमी हुँदा महिला र सीमान्तकृत घरधुरीहरूले बढि दुःख भोग्दै आएका छन् । वर्षाको मौसममा बाढी पहिरो र नदी कटानले गर्दा घाइते र मृत्यु हुने गरेको छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग विकास संस्था नभई एक संरक्षण लक्षित संस्था भएकोले विकासका गतिविधिमा लगानी गर्न कर लाग्दैन । तथापि प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर हुने समुदायको आर्थिक अवस्था सुदृढ गर्ने कुनै पनि साना र मझौला विकासका परियोजना र गतिविधिमा सहयोग गर्ने छ ।

रणनीतिहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यलय एक विकास संस्था नभएको आफुलाई अवगत भएता पनि यस कार्यलयले साना/ मझौला बाटो र पुल निर्माणमा लगानी गर्ने छ । परियोजना र गतिविधिहरूको प्रकृतिको आधारमा यस संरक्षण क्षेत्रले जि.वि.स, भौतिक विकास तथा कृषि सडक विभाग (DoLIDAR) संग समन्वय गर्नेछ । यस संरक्षण क्षेत्रले आफ्नो अधिकार क्षेत्र वरिपरि हरित पूर्वाधारलाई समर्थन गर्ने छ ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले विद्यमान नीति रुपरेखा र अनुपालन विशेष गरी प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE) र वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (EIA) को आधारमा विकासका गतिविधिहरूको पर्यावरणीय अनुकूलता सुनिश्चित गर्नेछ। यस बाहेक वित्तीय स्थिरताका लागि स्थानीय योगदानको खोज र समर्थन गर्ने छ।

कृयाकलापहरु

- १) बाटो निर्माणमा समर्थन गर्ने: तपोवन गा.वि.स.
- २) बाटो चौडालाई सहयोग गर्ने: खण्डेश्वरी-६, मकरीकोट गढमा तारबार सहित
- ३) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने : सिप्टी र हिकिला
- ४) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने : सुकालु गुफा, पिपलचौरी-१
- ५) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने : धौलाकोट
- ६) काठको पुल निर्माणमा सहयोग गर्ने : पिपलचौरी १ र २, खेत घात
- ७) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने : छपरी-१ (ब्रह्म दह) देखि ८
- ८) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने : धारी र ब्रह्मदेव
- ९) पुल निर्माणमा सहयोग गर्ने : ईयरकोटको वडा ५ र ९ बीच
- १०) गुफा सडक निर्माणमा सहयोग गर्ने : व्याँस
- ११) पुल निर्माणमा सहयोग गर्ने : व्याँस, गंगा
- १२) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने : दुम्लिङ्ग-८ देखि दुदी वन, राल्या- ९
- १३) बाटो निर्माणमा सहयोग गर्ने : खट्टी गाउँ, हुती -५ देखि गोरी छाना मसान घात

४.३.२ विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण/मर्मत

मुद्दाहरु

गुणस्तरिय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको प्रावधान सबै नेपाली नागरिकको आधारभूत अधिकार हो । शिक्षा बिना बालबालीकाहरुले आफ्नो क्षमता पहिचान गर्न सक्दैन । विद्यार्थीहरुलाई आफ्नो सामर्थ्य महसुसको गर्न तालिम प्राप्त शिक्षकहरु र राम्रो भौतिक सुविधा भएका विद्यालयहरु पर्याप्त संख्यामा

आवश्यक छन् । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको अधिकांश विद्यालयहरुमा पर्याप्त कोठा र तालिम प्राप्त शिक्षकहरुको कमी र सक्रिय वातावरणको अभाव छ । कतिपय विद्यालयहरुमा विश्वसनीय छत सामग्री नहुँदा वर्षा मौसममा विद्यालयहरु बन्द गर्न बाध्य छन् । केटा र केटीको लागि अगल शौचालयको व्यवस्था नहुँदा केटी विद्यार्थीहरु विद्यालय आउने कम घट्टै गएको छ ।

स्वास्थ्य चौकीका पूर्वाधार राम्रो नहुनु अर्को चुनौतीको विषय हो । यहाँका स्थानीयलाई स्वास्थ्य सेवामा राम्रो र सजिलो पहुँच छैन । तालिम प्राप्त कर्मचारी नहुँदा यस क्षेत्रका बासीन्दा गुणस्तर स्वास्थ्य सेवाबाट बञ्चित छन् । केही स्वास्थ्य चौकी गा.वि.स. भवनमै वा भाडामा रहेका छन् । यस्तो अवस्थामा स्वास्थ्य चौकीको आफ्नै भवन हुन आवश्यक छ । अधिकांश मानिसहरु स्वास्थ्य सेवा पाउनको लागि लामो यात्रा गर्न बाध्य छन् ।

रणनीतिहरु

AAN ले स्थानीय योगदान संगै आफ्नो कार्यक्षेत्र गा.वि.स.मा अवस्थित विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण तथा मर्मतमा लगानी गर्नेछ । जिल्ला शिक्षा कार्यलय (DEO), जिल्ला स्वास्थ्य कार्यलय (DHO) र जि.वि.स. बाट समर्थन प्राप्त नभएको गा.वि.स.हरुलाई उच्च प्राथमिकता दिइने छन् । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी पूर्वाधारमा लगानी गर्दा संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरुलाई परिचालन गर्न छन् ।

AAN ले विद्यालय र स्वास्थ्य चौकी निर्माण तथा मर्मतमा संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरुको DEO, DHO, जि.वि.स. र अन्य सरोकारवार संग सक्रिय समर्थन गर्ने छ, भने अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र र संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरु यस्ता निर्माणका गतिविधिमा DEO, DHO, र जि.वि.स.लाई आशिक समर्थन/सहयोग प्रदान गर्ने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) पाठशाला मर्मत गर्ने: तपोवन माध्यमिक विद्यालय, तपोवन-५
- २) पाठशाला मर्मत गर्ने: भुवनेश्वर प्राथमिक विद्यालय, तपोवन-२, ढोदेधार
- ३) चार नया कोठाको निर्माण गर्ने: चिपुल केदारनाथ निम्न माध्यमिक विद्यालय, सितौला-७ (यो नीजि स्रोतबाट सञ्चलित विद्यालय हो)
- ४) फर्निचरको लागि सहयोग गर्ने: सल्लाधारा माध्यमिक विद्यालय, सितौला-५, मुराई
- ५) उप-स्वास्थ्य चौकी स्थापनामा सहयोग गर्ने: सितौला-७, धाङ्गकाङ्ग
- ६) विद्यालय स्थानांतरण/निर्माणमा सहयोग गर्ने: गणेश विनायक उच्च माध्यमिक विद्यालय, सिप्टी-५, हिकिला- ८ र ९ (हाल विद्यालयमा नदी कटानकोखतरा छ)

- ७) विद्यालय निर्माणमा सहयोग गर्ने: दहदर प्राथमिक विद्यालय, पिपलचौरी-४ (पुरै गा.वि.स. लाभान्वित)
- ८) स्वास्थ्य चौकी स्थापनामा सहयोग गर्ने: हिकिला-८
- ९) विद्यालय निर्माणमा सहयोग गर्ने: पिपलचौरी माध्यमिक विद्यालय, पिपलचौरी-४ (पुरै गा.वि.स. लाभान्वित)
- १०) विद्यालय भवन निर्माणमा सहयोग गर्ने: रानीस्थान प्राथमिक विद्यालय, हुती-२, नौपनिर
- ११) अपी नाम्पा क्याम्पस भवन निर्माणमा सहयोग गर्ने: हुती-२
- १२) समपाल माध्यमिक विद्यालय भवन निर्माणमा र फर्निचर सहयोग गर्ने: सुनसेरा
- १३) ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय मर्मत र फर्निचर सहयोग गर्ने: धौलाकोट-२
- १४) जन विकास उच्च माध्यमिक विद्यालयमा फर्निचर सहयोग गर्ने: ब्रह्मदेव-१ (लाभान्वितगा.वि.स.हरु: ब्रह्मदेव, छपरी र धारी)
- १५) तारबार सामाग्री सहयोग गर्ने: अल्कापूरी माध्यमिक विद्यालयमा, छपरी-३
- १६) तारबार सामाग्री सहयोग गर्ने: छपरी निम्न माध्यमिक विद्यालयमा, छपरी-६
- १७) तारबार सामाग्री सहयोग गर्ने: हुस्कर उच्च माध्यमिक विद्यालयमा, काटै-९ (RCC wall), लाभान्वितगा.वि.स.हरु: काटै, छपरी ७ र ९, खलङ्गा ८ र ९
- १८) नदी कटानबाट संरक्षण गर्न ग्याबियन तारको सहयोग गर्ने: भुवेश्वर प्राथमिक विद्यालयमा, बदाल गाउँ, काटै-९, लाभान्वितगा.वि.स.हरु: काटै-९, छपरी-९, खलङ्गा-९
- १९) तारबार र फर्निचर सहयोग गर्ने: धारी पाटा माध्यमिक विद्यालय र भगवती प्राथमिक विद्यालय, काटै
- २०) तारबार सामाग्री सहयोग गर्ने: राल्पा माध्यमिक विद्यालयमा, राल्पा-४

४.३.३ खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइ

मुद्दाहरु

खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइमा पहुँच हुनु मानिसको आधारभूत आवश्यकता हो । यी सुविधाहरुले प्रभावकारी संरक्षण र विकासका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्दछ । विरामी र पीडित व्यक्तिले संरक्षणमा योगदान दिन सक्दैन । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा महिलाहरु सामाजिक ओहदामा तल परेको र अपर्याप्त प्रजनन स्वास्थ्य सेवाको कारण प्रभावित छन् । साथै घरमा खानेपानीको व्यवस्था महिलाको

मात्र जिम्मेवारी हो भन्ने परम्परागत धारणा रहेको छ । बालबालीकाहरु पनि पानी भर्न घन्टौ समय खर्च गर्छन् ।

भौगोलिक एकान्तता र विकटताका कारण धेरै गाउँहरु सुरक्षित खानेपानीको पहुँचबाट बञ्चित छन् । अधिकांश गाउँहरुमा विभिन्न पानी सम्बन्धी रोगहरुको संक्रमनको कारणले गर्दा सफा र गुणस्तरको खानेपानीको व्यवस्था एउटा ठूलो प्रश्न बनेको छ । धेरै जसो घरहरुमा शौचालयको सुविधा नभएको तर हाल DHO को खुला दिसा मुक्त अभियान र जनचेतनाका कारण घरहरुमा चर्पी निर्माणको कार्य बढ्दै छ । स्वच्छ खानेपानी र सरसफाइमा सीमित पहुँचको कारण महिला र बालबालिकाहरुको स्वास्थ्यमा बढि नकरात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ । हाल स्थानीय समुदाय, पर्यटक र यासांगुम्बा संकलनकर्ताहरुलाई सफा खानेपानी र सरसफाइको व्यवस्था अति आवश्यक छ ।

रणनीतिहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र ले स्थानीय समुदायलाई संरक्षण कार्यमा सक्षम बनाउन खानेपानी, स्वास्थ्य र सरसफाइमा जोड दिने छ । जैविक विविधालाई संरक्षण प्रोत्साहन गर्न स्थानीयको योगदानको लागि इनाम स्वरुप विभिन्न खानेपानी र सरसफाइका योजना र गतिविधिहरु पहिचान गरि सञ्चालन गर्ने छ । यस्ता परियोजनाहरु पहिचान गर्दा प्रमुख मापदण्डहरु यस प्रकार छन्:

१) सरकारी/गैर सरकारी सहयोगको अभाव

२) चोरी सिकारी र अवैध वन्यजन्तु व्यापार नियन्त्रण, वन विनाश/डढेलोको रोकथाम, वृक्षारोपन, गैर काष्ठ वन पैदावर/जडीबुटी खेती आदि को माध्यमबाट जैविक विविधाको संरक्षण

३) स्थानीय समुदायको योगदानमा तत्परता

नगद वा अन्य प्रकारका समान स्रोतहरु (Matching resources) खोजी गर्ने अर्को रणनीति हुने छ । स्थानीयले निकटतम सडक बजारबाट बाजारी सामाग्री ढुवानी गर्न, कौशल र अर्ध सिप प्राप्त जनशक्ति, र स्थानीय सामाग्रीहरु (बालुवा, ढुङ्गा, काठ आदि) प्रदान गर्नेछ । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जिल्ला खानेपानी कार्यलय, जिल्ला विकास समिति, जिल्ला महिला विकास कार्यलय, र अन्य दातृ निकायहरु समक्ष अन्य थप सहयोगको लागि प्रस्ताव राख्ने छ । यस संरक्षण क्षेत्र ले अन्य सम्बन्धित संस्थाहरुसंग समन्वय गास्ने छ ।

कृयाकलापहरु

१) सरसफाइ/शौचालय निर्माण गर्ने: खण्डेश्वरी-८, खट्टी ताल (सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ)

२) फोहर व्यवस्थापन गर्ने: खण्डेश्वरी-१ (सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ)

३) शौचालय निर्माणमा सहयोग गर्ने: घुसा-४, माहादेव मण्डप (पुरुष र महिलाका लागि अलग शौचालय)

४) खानेपानी आपूर्तिमा सहयोग गर्ने: हुती-१ र ८ (लाभान्वित घरधुरी १४५)

५) खानेपानी सेवाको पूर्वाधारको मर्मत गर्ने: धौलाकोट-२ (ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय)

६) खानेपानी आपूर्तिमा सहयोग गर्ने: ब्रह्मदेव-१, २ र ३

७) खानेपानी आपूर्तिमा सहयोग गर्ने: : व्याँस, चानरुक (लाभान्वित वडा १-५)

८) सार्वजनिक शौचालय निर्माणमा सहयोग गर्ने: कुन्ती, सांघु, व्याँस

४.३.४ जलविद्युत्

मुद्दाहरु

जलविद्युत्लाई विकासको मेरुदण्ड मानिए पनि अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका बासिन्दाहरुको बिजुलीमा धेरै सीमित पहुँच छ । यस कारण जलविद्युत्को क्षमतामा उच्च भएता पनि यस संरक्षण क्षेत्रमा सामाजिक र आर्थिक विकास चुनौतीपूर्ण रहेको छ । यस संरक्षण क्षेत्रमा महकाली, चमेलीया र तीनका प्रशस्त शाखाहरु पर्दछन् तर उर्जा क्षमतालाई धेरै मात्रामा उपयोग गर्न सकेका छैन । गरिबी निवारण कोष (PAF) ले केही गा.वि.स.हरुमा लघु-विद्युत् योजना निर्माणमा लागि सहयोग र समर्थन गरेको छ । तथापि उत्पन्न भएको उर्जा मुख्यतया प्रकाश (बत्ती बाल्न) को लागि मात्र प्रयोग गरिन्छ । खाना पकाउनका निम्ति मानिसहरु काठ-दाउरामा निर्भर छन् । यसकारण ग्रामीण समाजमा महिलाहरु धेरै जसो श्वास रोगले ग्रसित देखिन्छ ।

रणनीतिहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जलविद्युत्बाट उत्पन्न भएको उर्जालाई बत्ती र खाना पकाउनको लागि प्रयोग गर्न प्रोत्साहन गर्दछ किनभने जब सम्म जलविद्युत्बाट उत्पन्न भएको उर्जालाई खाना पकाउनको लागि प्रयोग गरिदैन, वन स्रोतहरु सुरक्षित हुदैनन् । यस संरक्षण क्षेत्रले उर्जा बचत गर्ने उपकरणहरुलाई पनि समर्थन गर्ने छ । साथै आफुभै दृष्टिकोण राख्ने अन्य संस्थाहरु संग को साभेदारीमा जलविद्युत् योजनाहरुको सम्भाव्यता अध्ययन पनि गर्ने छ । यस संरक्षण क्षेत्रले जि.वि.स., गरिबी निवारण कोष र अन्य निकायहरु संग समन्वय गरि जलविद्युत् योजनाहरुका कर्मचारीहरुको क्षमता अभिवृद्धि कार्यहरु सञ्चालन गर्ने छ ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले विस्तारै र क्रमवद्ध रुपले प्रसारणमा प्रयोग भएका काठको पोललाई फलाम वा अन्य धातुको पोलमा फेरबदल गर्ने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) खण्डेश्वरी, रात्या र सिप्टीमा फलाम/धातु को पोल सहयोग गर्ने
- २) लघु-विद्युत् समितिहरुलाई अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा अवलोकन यात्रा गराउने
- ३) लघु-विद्युत् योजनाहरुको सम्भाव्यता अध्ययन गराउने

४.४ जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम

४.४.१ उच्च मूल्य भएको गैरकाष्ठ वन पैदावर व्यवस्थापन

मुद्दाहरु

गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबुटीहरुले विशेष गरी जंगलमा कटान भएको सामाग्रीहरुको बिक्री वितरणबाट ग्रामीण जनताको आम्दानीको महत्वपूर्ण स्रोत प्रदान गर्न सक्दछ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको उच्च लेकाली खर्क उच्च मूल्य भएको यासागुम्बाको भण्डार हो जहा हरेक प्रारम्भिक वर्षा मौसममा हजारौ स्थानीय र बाहिरी संकलनकर्ताहरुको आगमन हन्छ। एकातिर संकलनकर्ताहरुले प्रर्याप्त आय आर्जन गरिरहेका छन् भने अर्कातिर अत्याधिक संकलन र अनियन्त्रित गतिका कारण खर्क पारिस्थितिकीय प्रणालीमा वातावरणीय चाप बढेको छ। काठ-दाउराका लागि चिमलको रुखको पनि बढि कटान भएको पाइन्छ। व्याँस गा.वि.स.का बासिन्दाहरु बाहिरियाहरुलाई यासागुम्बाको संकलन गर्न बन्देज लगाउन खोज्नुका कारण यी दुई समुदाय बीच सधै द्वन्द्व हुने गर्दछ। यासागुम्बाको गुणस्तरमा कमी हुन आएको अर्को चिन्ताको विषय हो (स्थानीय संग को कुराकानीमा आधारित)।

यासागुम्बाको संकलनकर्तामा धेरै संख्या विद्यार्थीहरुको छ (चित्र २३)। यासागुम्बाको संकलनको समयमा उत्तरी दार्चुलाको सबै विद्यालयहरु बन्द रहन्छन्। प्राय विद्यार्थीहरु आफ्ना आमा-बुवा संग यासागुम्बाको संकलनमा संलग्न हुन्छन्। यसैले यसा संकलन कार्यले शिक्षामा असर गर्नुका साथै बालबालिकाहरुको आँखामा पनि प्रतिकुल असर गरेको छ।

चित्र २३: बालबालिकाहरु यासा संकलन गर्दै

(स्रोत: कृष्ण ददु भट्ट)

यस क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तन अर्को मुद्दा हो । जलवायु परिवर्तनले गैरकाष्ठ वन पैदावर र जडीबुटीहरूमा सम्भावित प्रभावहरूको कुनै त्रमनुगत अध्ययन भएको छैन जसकारण प्रभावहरू स्पष्ट रूपमा वर्णन गर्न गाह्रो छ । तथापि तापमान वृद्धि र अनियमित हिउँ पर्ने क्रमले पक्कै पनि प्रभाव पारेको छ ।

त्यसैगरी चिराइतो, सतुवा, अमला, पाषाणवेद, रिठा पनि अत्याधिक कटान भएको छ । यँहा लाभको समान बाँडफाँड गर्ने कुनै प्रकृया पहिचान भएको छैन । यसकारण कुनै कुनै व्यक्तिहरूले ठूला समुदायहरूको लागतमा धेरै लाभ लिएको अवस्था छ । खर्क क्षेत्रहरूमा अत्याधिक चरिचरनका कारण माटो खुकुलो (Trampling effect) भई भूक्षयको सम्भावना बढेको छ । साथै दाउराको लागि गैर कानूनी तरीकाले रुख काटेको पनि देखिन्छ ।

यँहा पाइने अन्य गैरकाष्ठ वन पैदावरहरूमा अल्लो, लोक्ता, रिठा, अमला आदि पर्दछ । यी गैर काष्ठ वन पैदावर पनि सहि ढङ्गले कटान गरिएको छैन । यी गैर काष्ठ वन पैदावारको मूल्यमा थपगर्न नसकिनु अर्को मुद्दा हो । वनमा आधारित उद्यम लाभदायिक र दिगो हुन प्रशस्त मात्रामा गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबुटी हुन जरुरी छ । सेरी, तपोवन, गुल्जर र लटिनाथमा राम्रो चिउरीको वन भएता पनि प्रशोधनमा कमी भएकोले लाभ पनि कम आर्जन गर्न सकिएको छ । कुनै स्थानमा चिउरीको निजी तरीकाले वृक्षारोपन गरेको देखिएको छ ।

रणनीतिहरू

अनुसूची ९ मा उल्लेखित परिमाणको आधारमा सन् २०१५ र २०१६ मा यासा, चिराइतो, च्याउ, टिमुर, रिठा, दालचिनी, काला दाना, केटुकी, पाषाणवेद, जटामासी, सुगन्धवाल, तेजपात र अल्लो स्वीकृतीत परिमाण मान्न सकिन्छ । सन् २०१७ देखि स्रोत सर्वेक्षण/उपसेक्टर योजनाको आधारमा कटान परिमाण निर्धारण गर्नु पर्दछ । यासागुम्बा, पाँच औले, रिठा, सतुवा र केटुकी का लागि मूल्य श्रृंखला अवधारणा (

Value chain approach) अपनाउने छ । वृक्षरोपण र व्यावसायिक स्तरका चिउरीबाट तेल/घ्यू प्रशोधन लाई विशेष ध्यान दिइने छ । सेरी, तपोवन, गुल्जर र लटिनाथ गा.वि.स.हरुलाई चिउरी उत्पादन केन्द्रको रूपमा विकास गरिने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) उप-सेक्टर योजना तयार गर्न यासांगुम्बा, पाँच औले, रिठा, सतुवा र केटुकीहरुको स्रोत सर्वेक्षण सञ्चालन गर्ने -५ एकाइ
- २) चिउरीको स्रोत सर्वेक्षण सञ्चालन र उप-सेक्टर योजना तयार गर्ने
- ३) चिउरी लक्षित नर्सरी सञ्चालन गर्ने
- ४) सामुदायिक र निजी जमिनमा चिउरीको भारी वृक्षरोपण गर्ने
- ५) चिउरी पिस्ने मिलको सम्भाव्यता अध्ययन र स्थापना गर्ने
- ६) राल्यामा आवश्यक तेल (सुनापाति र जुनिपर बाट) प्रशोधन कारखानाको सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने
- ७) पिथारोगढ (भारत) को चिउरी प्रशोधन कारखानामा अवलोकन भ्रमण सञ्चालन गर्ने

४.४.२ खेतमा आधारित जीविकोपार्जन

मुद्दाहरु

जीविकोपार्जनको बहुवालाई यस व्यवस्थापन योजनाले विशेष ध्यान दिएको छ । योजनले दुरदृष्टिमा स्थानीय समुदायलाई उच्च प्राथमिकता दिएको बाट यो कुरालाई दर्शाउ छ । जीविकोपार्जनको विकल्प दुई प्रकारका छन्: १) खेतीपातीमा आधारित २) खेत बाह्य कृयाकलापमा आधारित । खेतीपातीमा आधारित जीविकोपार्जनको विकल्पहरु जस्तै तरकारी/फलफूल खेती र नगदे बालीले घरघुरीहरुको आम्दानी बृद्धि गर्न मद्दत पुऱ्याउने छ । ग्रामिण समुदायका महिला र बालबालीकाहरुलाई पोषण प्रदान गर्न करेसावारीलाई महत्व दिने छ ।

रासायनिक मल, कीटनाशक र रासायनिक औषधीहरुको अत्याधिक उपयोग यस क्षेत्रको अर्को मुद्दा हो । मलको बढि प्रयोगले मौरीको मृत्यु हुने र विभिन्न बाली र पुष्पबाट गरिने परागसेचनमा प्रभाव पार्दछ । यसले जनस्वास्थ्यमा प्रभाव पार्नका साथै माटोको उर्वराशक्ति पनि घटाउछ ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र राजमाको लागि प्रख्यात छ तर यसको खेतीबाट कृषकहरुले धेरै लाभ उठाउन पाएका छैननर । खार गा.वि.स.मा अल्लोबाट बन्ने रेशाको धेरै क्षमता रहेको छ । हाल यसको उत्पादन आन्तरिक प्रयोगको लागि मात्र गर्दै आएको छ । यस क्षेत्रमा सिंचाइ सुविधाको कमी अर्को मुद्दा हो ।

रणनीतिहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले कृषकहरूलाई आवश्यक कौशल र ज्ञान प्रदान गरेर जैविक खेती प्रविधीको बढुवा गर्नेछ । हिमाली क्षेत्रमा विस्तारै परम्परागत अनाज बालीबाट उच्च मूल्य नगदे बालीमा भुकाव बढेको कारण यस संरक्षण क्षेत्रले कृषिलाई व्यवसायीक स्तरका लैजान समर्थन गर्ने छ ।

हावापानीको आधारमा पाकेट अवधारणा (Pocket approach) अपनाउन आवश्यक छ । उदाहरणको लागि उत्पादनको रूपमा राजमालाई धेरै समर्थन गरिने छ ।

समर्थनको लागि घरधुरीहरू पहिचान गर्दा प्रावधिक सहयोगको लागि अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जिल्ला कृषि र विकास कार्यलय संग परामर्श लिने छ । खेतमा आधारित जीविकार्पाजनका कृयाकलापहरूको बढुवा गर्न अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले संरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरूलाई परिचालन गर्ने छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रले सार्वजनिक जग्गाको प्रयोग गर्न सरोकारवालाहरू संग छलफल गर्ने छ । गरिब र पिछडीएका घरधुरीलाई लक्षित गरि व्यवसायीक खेती गर्न सार्वजनिक जग्गाको प्रयोग गर्ने रणनीति लिने छ । हाल AAN ले यस क्षेत्रमा बीउ र उपकारणमा अनुदान दिनुको साथै सिप विकास तालिम पनि प्रदान गरि रहेको छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रले संरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरूसंगको करिबी परामर्श द्वारा महिला समूहहरूको गठन गर्ने र यी समूहलाई आय स्रोतका कृयाकलापहरूमा संलग्न गराउने छ । महिलाहरूको जीविकापार्जन र सशक्तिकरणको लागि संरक्षण क्षेत्र स्तरमा “उच्च महिला समूह” गठन गरिने छ । यो समूहलाई क्षमता विकास तालिम, गोष्ठि र अवलोकन यात्रामा सहभागिता प्रदान गरिने छ ।

कृयाकलापहरू

१) करेसाबारी, फलफूल खेती र नगदे बालीहरूको लागि जैविक मल प्रदान गर्ने-१० एकाइ (मार्मा: ५, दुउ: ५) र बीउ/सामाग्रीमा सहयोग

२) बहुउद्देश्य नर्सरीमा फलफूल र नगदे बालीको लाश्रा तयार गर्ने -२ एकाइ

३) कृषि सामाग्रीहरूमा (बीउ, प्यासटिक टनेल, बांस, जैविक मल, सामुदायिक पानी टयांक आदि) सहयोग

४) उच्च महिला समूहको गठन र संस्थगत सहयोग गर्ने

५) चिसो भण्डार (cold store) को सञ्चालनमा सहयोग गर्ने-२ एकाइ (मार्मा: १, दुउ: १)

६) गरिब, सीमान्तकृत र महिलाको नेतृत्वमा चलेको घरधुरीका लागि जीविकापार्जन कार्यक्रमको पहल गर्ने (५ सामाजिक र आर्थिक रूपमा पिछडीएको गा.वि.स.हरूमा)

७) अल्लो र लोक्ताबाट कपडा बनाउने रेशाको प्रशोधन गर्न तालिम प्रदान र अनुदानको सहयोग गर्ने - (सितौला, सिन्टी, हिकिला, खार, ब्रह्मदेव, ईयरकोट, व्याँस र रात्या)

४.४.३ खेती बाह्य कृयाकलापमा आधारित जीविकोपार्जन

मुद्दाहरु

ग्रामीण अर्थव्यवस्था कृषि क्षेत्रमा मात्र सीमित नभई खेती बाह्य कृयाकलापहरु जस्तै हस्तकला, गलैँचा, ज्याला मजदुरी आदि मा पनि आधारित भएको पहिचान हुदै छ । यस कार्यक्रममा मूलतः गरिब र सीमान्तकृत घरधुरीलाई महत्व दिने छ ।

स्थानीय समुदायहरु खेती बाह्य कृयाकलापहरुमा कम इच्छुक देखिन्छ, किनकी धेरै जसो घरधुरीहरु यस्ता कृयाकलापहरुमा पहिले देखिनै संलग्न छन् । उदाहरणको लागि: खण्डेश्वरीका महिलाहरु बांस बाट टोकरी, हरित चटार्इहरु बनाउदै आएका छन् तर धेरै नाफा नभएको कारण ठूलो बजारमा परिणत गर्न सकिएको छैन । अन्य गा.वि.स.हरुमा पनि पातलो बांस (निगालो) पाइन्छ तर यहाँ अभै यो स्रोत को प्रयोग गरिएको छैन ।

लघु विद्युत् योजनामा पहुँच र उच्चमशीलतामा कमी यहाँको अर्को मुद्दा हो । कुनै सामुदायहरुमा प्रवल संस्कृतिले पनि स्थानीयहरु व्यापार व्यवसायलाई अपनाउन सकेका छैनन् ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा बाह्रमासे स्रोत भएका पानीका मुहानहरु थुप्रै छन् । सम्पदा पर्यटन, यासाँगुम्बा संलकनकर्ताहरुको आगमन, चाडहरुको कारण मिनरल पानीको यहाँ राम्रो बजार हुन सक्छ । साथै यहाँ प्रशोधित मिनरल पानी नजिकैको शहरी केन्द्रहरु, खलङ्गा बजार र जिल्ला सदरमुकाममा पनि बेच्न सकिन्छ । यसैगरी ग्रामीण जनताहरुलाई ज्याला मजदुरी थप आयको स्रोत भएको छ ।

रणनीतिहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले आयस्रोतमा विविधता ल्याउन खेती बाह्य कृयाकलापहरुमा ध्यान दिने छ । जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा गरिब तथा सीमान्तकृत घरधुरीको संकटासन्नतालाई घटाउन आयस्रोतमा विविधता ल्याउन आवश्यक छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रले निगालोबाट हस्तकलाहरु बनाउने कार्यमा ध्यान दिने छ । दोश्रोमा, उच्च मूल्य मिनरल पानी उत्पादनको लागि जलस्रोतहरुको दिगो प्रयोगमा समर्थन गर्ने छ । प्रारम्भिक अध्ययनले गुराकु खोला (काटै-९) मा मिनरल पानी कारखानाको सम्भाव्यताको संकेत गरेको छ ।

दैनिक ज्याला मजदुरीका विद्यमान र नया स्रोतहरुको अन्वेषण गरिने छ । यसमा सिकर्मी डकर्मी तालिम र उपयुक्त IGAs पनि समावेश हुने छ । यस संरक्षण क्षेत्रलेसंरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरुलाई परिचालन गर्ने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) गरिब, सीमान्तकृत, र महिलाको नेतृत्व भएको घरधुरीलाई खेत बाह्य कृयाकलापहरुको बढुवा गर्ने
- २) बजार सम्पर्क/खेती बाह्य कृयाकलापमा आधारित उत्पादनमा तालिम को लागि समर्थन गर्ने
- ३) गुराकु खोला (काटै-९) मा मिनरल पानी कारखानाको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन र सञ्चालन गर्न सहयोग गर्ने
- ४) उच्च महिला समूहलाई क्षमता विकास तालिम दिने (सशक्तिकरण, वित्तीय, अवलोकन भ्रमण)
- ५) कटान/आरा तालिम र उपकरणमा सहयोग गर्ने- (लटिनाथ-७)
- ६) जैविक ब्रिकेट बनाउने तालिम र उपकरणमा सहयोग (खार र अन्य गा.वि.स.)
- ७) निगालो बाट फर्निचर र अन्य हस्तकला बनाउने तालिम (हिकिला, खण्डेश्वरी, घुसा)
- ८) रिठा/पानग्राम बाट साबुन बनाउने तालिम र उपकरणमा सहयोग (सुनसेरा, धारी र अन्य गा.वि.स.)
- ९) काटैको समुदायलाई घाँस काट्ने मिसिन सहयोग गर्ने
- १०) सम्भाव्यता अध्ययन/फर्निचर बनाउने तालिम र उपकरणमा सहयोग गर्ने- (ब्रह्मदेव, काटै, धारी, ईयरकोट, राल्पा)
- ११) हिमाली धुप बनाउन तालिम दिने- (धारी, व्याँस, राल्पा)
- १२) सुचिकारीता तालिम र सामाग्री सहयोग गर्ने- (सिप्टी, हिकिला, हुती, धौलाकोट, सुनसेरा, ब्रह्मदेव र खती)
- १३) डकर्मी/सिकर्मी तालिम प्रदान गर्ने- (हती, सुन्सेरा)
- १४) विद्युतीय उपकरण मर्मत तालिम दिने- हुति
- १५) गलैँचा बनाउन तालिम दिने- धौलाकोट

१६) मौरी पालन तालिम र मौरीको घर बनाउन सहयोग गर्ने- (ब्रह्मदेव र छपरी)

४.५. सम्पदा/संस्कृति पर्यटन

४.५.१ पवित्र स्थल, पर्यटकीय आकर्षण र तीनीहरूको महत्वको लेखपत्रीकरण मुद्दाहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र नेपालको सबैभन्दा नयाँ संरक्षण क्षेत्र हो । जैविक विविधता संरक्षण र पर्यटन मार्फत स्थानीय समुदायको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको सुधार गर्न यसको स्थापना भएको हो । व्याँस, अपी र नाम्पा यहाँका सुन्दर हिमालहरू हुन् जसले जैविक विविधता र समुदायलाई समेटेको छ । पवित्र महाकाव्य “महाभारत” को रचना गर्ने व्याँस ऋषिले यहाँको हिमालमा तपस्या गरेको विश्वास रहेको छ । यी शिखरहरू बाहेक, यहाँका उच्च क्षेत्रमा रहेको जलाशय, गुफा र खर्कहरूलाई पनि पवित्र स्थल मानिन्छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रमा कैलाश हिमाल र मानसरोवर ताल जाने परम्परागत मार्ग हो र कदाचित सबैभन्दा पवित्र मार्ग मानिन्छ । कैलाश हिमाल तिब्बतमा अवस्थित भएपनि दुवै हिन्दु र बुद्ध धर्मको उत्तिकै उपासकहरू यहाँ छन् । संस्कृतिक सम्पदा र स्थानीय चाडहरूको मामिलामा, “मन्मा” र “दुउ” मा स्थानीय र बाहिया दुवै आगन्तुकहरू आउने गर्छन् । विष्णु उत्सवले नयाँ वर्षको दिन छिमेकी जिल्लाहरूबाट हजारौं आगन्तुकहरूलाई आकर्षित गर्दछ ।

यी स्थलहरूको पुनरस्थापनाको लागि जनचेतना र सक्रिय सहभागिताको तत्काल आवश्यकता छ । यी स्थलहरूको संवर्धनको प्रक्रिया न त रणनीतिक छ न त पर्याप्त छ । यहाँ पर्यटनका लागि आवश्यक पूर्वाधार जस्तै होटेल, शौचालय, शिविर स्थल, जानकारी केन्द्र, दृश्य अवलोकन स्थल, व्यवस्थित फोहर मैला फाल्ने ठाउँ, उचित पारिस्थितिक मार्ग, होम स्टे आदि को राम्रो व्यवस्था छैन । साथै यहाँका स्थानीयहरूलाई पर्यटक/आगन्तुकहरूको आवश्यकतालाई कसरी परिपूर्ती गर्ने बारे पर्याप्त सिप तथा ज्ञान छैन ।

आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्न यस ठाउँमा सफा खानेपानी, विश्वसनीय यातयात सुविधा, सुरक्षित पदमार्ग र पुल, बिद्युत आदि सुविधाहरूको सुधार तथा स्तरबृद्धि गर्न आवश्यक छ । यस संरक्षण क्षेत्रको अधिकारीहरू र स्थानीयहरूलाई अन्य प्रतिद्वन्द्वी पर्यटकीय स्थलहरूको बारे अवगत गराउन जरुरी छ । पर्यटन क्षेत्रको अद्वितीय बिकृ बिन्दु (Unique selling point) पहिचान गरी त्यसलाई उत्थानका निम्ति रणनीतिहरू बनाउन पर्दछ ।

रणनीतिहरू

सुन्दर हिमाली शिखरहरूतथा अद्वितीय पवित्र स्थलहरूको धनी भएको अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा “सम्पदा नमुना” उचित हुन्छ जसले सांस्कृतिक र वातावरणमा न्यूनतम मात्र प्रभाव हुन अनुमति दिन्छ । सौका

व्यांसी जीवनशैली, आकर्षक सांस्कृतिक उत्सवहरु, धामी/भात्रीको अभ्यासहरु र भिन्न जीवनशैलीले अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको सांस्कृतिक पर्यटनलाई अद्वितीय बनाएको छ ।

पर्यटक/पदयात्रीहरु लाई गुणस्तर जानकारी प्रदान गर्न संरक्षण क्षेत्रले पर्यटन जानकारी चेक पोस्ट (Tourism information check posts) को सञ्चालन गर्ने छ । यसको प्राथमिक उद्देश्य प्राकृतिक र सांस्कृतिक आकर्षण, मौसमको अवस्था, सुरक्षा, खाना/आवास आदि बारे जानकारी प्रदान गर्ने हो । पर्यटकहरुले गर्न हुने र नहुने कार्यहरुको सूची पनि यहाँ प्रदर्शन गरिने छ । ICE समाग्रीहरु केन्द्र मार्फत वितरण गरिने छ । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटकहरुको पदयात्रा अनुमति पत्रको पनि जाँच गरिने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) पर्यटकीय र ऐतिहासिक/धार्मिक स्थलहरुको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने
- २) धार्मिक/पवित्र स्थलहरु र तीनको महत्व (अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र स्तरको) को अभिलेखिकरण गर्ने

४.५.२ पैदलमार्ग/होम स्टेको विकास

मुद्दाहरु

अपीनाम्पा सम्पदा र सांस्कृतिक पर्यटनको उच्च सम्भावना रहेको भर्खरै स्थापना भएको संरक्षण क्षेत्र हो । पश्चिममा भारतसंग सीमाना जोडिएका कारण भारतीय पर्यटकहरुलाई आकर्षित गर्न सकिन्छ । तथापि पैदलमार्गहरु राम्ररी विकास भएको छैन ।

यहाँ बाढी र पहिरो मुख्य प्राकृतिक प्रकोपहरु हुन् । गुणस्तरीय होटेल/पाहुना घरको अभावमा आगन्तुकहरुको खानपानमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ । स्थानीय संस्कृतिको अनुभव गर्न होम स्टेको व्यवस्था छैन । सुरक्षित खानेपानी, शौचालय र उचित सरसफाइमा कमी भएको ले दिगो पर्यटनमा बाधा पुग्न गएको छ ।

पछिल्लो वर्षहरुमा अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको छपरी, धारी, हिकिला, पिपलचौरी, हुती, धौलाकोट, सुनसेरा, राल्पा र व्याँस गा.वि.स. हुदै जाने १२५ कि.मि. दार्चुला-तिनकर सडक निर्माणधीन अवस्थामा छ । यस सडक निर्माण कार्य सन् २०१९ मा सम्पन्न हुने अनुमान गरिएको छ । KSLCDI को पहिलो खण्डको अन्तिममा अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र भित्र मोटरगाडी गुड्ने अनुमान गरिएको छ । यस सडकले हिमाली गाउँघरको विकासमा टेवा पुऱ्याउने आशा गरिएता पनि यस सडक निर्माण कार्यले जैविक विविधतामा वातावरणीय प्रभावहरु हुन सक्ने अनुमान गरिएको छ ।

रणनीतिहरु

जि.वि.स., गा.वि.स. र अन्य सरोकारवालाहरु संग समन्वय गरेर अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले कैलाश हिमाल र मानरसोवर ताल सम्मका क्षेत्रमा पर्यटनका पूर्वाधार विकास गर्नका साथै विभिन्न सम्भावित पर्यटन गन्तव्य स्थलहरुको पहिचान गर्ने छ ।

सम्पदा पर्यटनको प्रवर्द्धनका निम्ति अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले नेपाल पर्यटन बोर्ड संग मिलेर काम गर्ने छ । विशाल हिमाली मार्ग (Great Himalayan Trail) को पश्चिमी भाग अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पर्ने हुँदा यस योजनाको कोषबाट लाभ लिन प्रयास गर्ने छ । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले पर्यटनका पूर्वाधार जस्तै पुल, मार्ग, दृश्य अवलोकन गर्ने स्थल, शिविर, फोहर व्यवस्थापन, उपयुक्त ठाउँमा समुदायमा आधारित होटेल र होम स्टे विकासमा लगानी गर्ने छ ।

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पर्यटन विकासको निम्ति निजी क्षेत्रको संलग्नतामा सामूहिक कार्यहरु सञ्चालन गर्ने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) खट्टी दृश्य अवलोकन स्थलको विकास गर्ने- खण्डेश्वरी गा.वि.स.
- २) सिद्धको टोपी दृश्य अवलोकन स्थलको विकास गर्ने- ईयरकोट गा.वि.स.
- ३) परम्परागत र सांस्कृतिक पर्वहरु/गतिविधिको समर्थन/प्रवर्द्धन गर्ने- (विष्णु पर्व, गुल्जर)
- ४) सामुदायिक शिविर स्थान, फोहर खाडल, संकेत पोस्ट आदिको निर्माणमा सहयोग गर्ने- ३ सम्भावित स्थानहरु
- ५) होम स्टेको लागि उपयुक्त स्थानको पहिचान र विकास गर्ने- (खलङ्गा-रानीकोट: ९ स्थानहरु)
- ६) ऐतिहासिक महत्व भएका सम्पदाहरु (मन्दिर, गुफा, ताल, गुम्बा आदि) को पुनः निर्माणमा सहयोग गर्ने
- ७) बिद्यमान पैदलमार्गहरुको विकास र स्तर उन्नतिमा सहयोग गर्ने
- ८) स्थानीय संग्राहलयलाई सहयोग गर्ने- २ एकाइ
- ९) पर्यटन सामाग्री (वेबसाइट, पुस्तिका, संकेत पोस्ट) मा सहयोग गर्ने

४.५.३ सिप विकास

मुद्दाहरु

पर्यटन क्षेत्र बहु सरोकारवाला उद्योग हो जसले ठूलो संख्यामा रोजगारीको अवसर प्रदान गर्दछ । पर्यटन क्षेत्र सम्बन्धित सिपको कमी हुनु पर्यटन व्यवसायको लागि एउटा चुनौतीको विषय हो । यस व्यवसाय सिपमूलक र स्थानीय समुदायको ज्ञान बिना फस्टाउन सक्दैन । यसैले पसल र होटेल व्यवसायी, स्थानीय पथ प्रदर्शक (Local guides) लाई पर्यटन व्यवसायको विभिन्न पक्षहरूमा सिप र ज्ञान प्रदान गर्न आवश्यक छ । तालिम प्राप्त पथ प्रदर्शक र भरियाको व्यवस्था भएमा स्थानीय अर्थ व्यवसायमा अधिकतम लाभ कायम हुने छ ।

रणनीतिहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले पसल र होटेल व्यवसायी तथा सम्भावित पथ प्रदर्शकहरूलाई सिप विकास तालिम प्रदान गर्नेछ । यस तालिममा खाना पकाउने, फोहर व्यवस्थापन, अतिथि सत्कार, सुरक्षा र बचाव आदि समावेश हुने छ ।

कृयाकलापहरू

१) होटेल व्यवस्थापन तालिम दिने- (खाना पकाउने, फोहर व्यवस्थापन, अतिथि सत्कार, भाषा आदि)

२) स्थानीय यूवाहरूलाई पथ प्रदर्शकको तालिम प्रदान गर्ने- (व्याँस, राल्पा, घुसा र खण्डेश्वरी)

४.६ जलवायु परिवर्तन र विपद जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम

४.६.१ सामुदायिक सहाशीलताको विकास

मुद्दाहरू

नेपालको हिमाली क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अधिक देखिएको छ । छ्याङ्गुको स्थानीयहरूको अनुसार हिमालका हिउँ र हिमनदीहरू तेजी संग घट्दै छन् जसका कारण हिमपहिरो आउने क्रममा बढ्दै गएको छ । सन् २००० साल देखि समय भन्दा पहिले नै हिउँ पर्ने गरेको पाइए पनि हिउँको क्रमिकता र तीव्रता भने घटेको छ । परिणाम स्वरुप यँहाको बालीमा अत्यन्त प्रभाव परेको छ । कृषकहरूले अहिले लसुन, प्याज, गोलभेडा, गोडागुडी, स्याउ जस्ता बालीहरू रोप्न थालेका छन् जसको १० वर्ष अघि सम्म पनि यँहा खेती गरिन्न थियो । कृषि प्रणालीमा यस्तो परिवर्तन आएको यस क्षेत्रको तापमानमा भएको बृद्धिले गर्दा हो (KSL feasibility report 2010) ।

नदी किनारमा बसोबास गर्ने समुदाय सबै भन्दा संकटासन्न अवस्थामा छन् । हालै महाकाली नदीमा आएको बाढीले दार्चुलामा ठूलो जनधनको क्षति पुऱ्याएको थियो । चमेलीया नदीले बगर नजिक रहेको कृषियोग्य जमिनमा असर पुऱ्याइ रहेको देखिन्छ ।

स्थानीयहरूले जलवायु परिवर्तनको प्रभावको प्रतिक्रियामा केहि उपायहरू अपनाउदै आएका छन् तर ती पर्याप्त छैनन् । जलवायु परिवर्तनसंग लड्न कुनै क्रमनुगत योजना पनि छैन । धेरै जसो गा.वि.स.हरूमा सञ्चारको सुविधा विश्वसनीय छैन ।

अनियमित वर्षा र तापमानमा भिन्नता भएका कारण कृषि र फलफूल उत्पादनमा प्रभाव परेको छ ।

रणनीतिहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले स्थानीय समुदायको जीवानशैली सुदृढ गर्न विभिन्न रणनीति अपनाउने छ । कृषक समूह/सहकार्यहरूको गठन, लघु-वित्त योजनाको स्थापन र पर्यटन व्यवसाय आदि केही रणनीतिहरू हुन् । यसका लागि जि.वि.स, DALD कार्यलय, स्थानीय सरकारको समन्वय अति आवश्यक तत्व हो । साथै जलवायु परिवर्तन अनुकुलन लाई एक मुख्य बिषयगत अवयवको रूपका लिइनेछ । आवश्यकता अनुसार स्थानीय अनुकुलन कार्ययोजना (लापा) पनि तयार गरिने छ ।

कृयाकलापहरू

१) तीन वटा जलवायु स्मार्ट समुदायहरूको स्थापना गर्ने- (प्रत्येक सेक्टरमा एउटा)

२) सहकारी संस्थाहरू गठन गर्न लघुवित्तमा पहुँचमा सहयोग गर्ने - १० एकाइ

३) स्थानीय बीउ भण्डारको (खडेरी/बाढी खप्न सक्ने, रैथाने प्रजाति) स्थापनामा सहयोग गर्ने - २ एकाइ

४.६.२ विपद जोखिम न्यूनीकरण(DRR)

मुद्दाहरू

पहिरो/भूक्षय र नदी कटान अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा देखिने प्रमुख विपदहरू हुन् । यस बाहेक हालको वर्षहरूमा वन डढेलोको क्रमिकता पनि बढेको देखिन्छ । यो लामो अवधिको खडेरीको कारण भएको गरम हावापानीले गर्दा हुन सक्छ ।

रणनीतिहरू

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले जिल्लामा रहेको आपतकालीन उद्धार टोलीलाई समर्थन तथा सुदृढ गर्ने छ । विपदको समयमा संरक्षण क्षेत्र कार्यलय र परिषदले यस टोली संग मिलेर उद्धार र पुनर्उत्थानको कार्य गर्ने छन् । तथापि यस संरक्षण क्षेत्रले संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरूलाई तालिम प्रदान गरेर परिचालन पनि गर्ने छ । यस संरक्षण क्षेत्रले परिस्थिति अनुसार दुवै अनुकुलन र न्यूनीकरणका उपायहरूलाई प्राथमिकता दिने छ ।

कृयाकलापहरू

१) आपतकालीन उद्धार टोलीलाई संस्थागत समर्थन गर्ने

२) पहिरो/भूक्षय र नदी कटानको नियन्त्रणको उपायहरू (ग्याबीयन तार, बायोइन्जिन्यरीङ्ग आदि) लागि सहयोग गर्ने - ५ संवेदनशील क्षेत्रमा

३) जलवायु विपद प्रकोप नक्सांकन गर्ने- (२१ गा.वि.स.हरु)

४.७. संरक्षण शिक्षा र जनचेतना

मुद्दाहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र दुर्गम क्षेत्रमा अवस्थित भएकोले जनचेतनाको कमि भएको पाइन्छ । पाँच विकास क्षेत्रहरु मध्ये सुदुर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र सरकारद्वारा सबै भन्दा कम ध्यान दिइएको क्षेत्र हो । सही मनोवृत्ति तथा व्यवहार परिवर्तन संरक्षणका लागि अति आवश्यक हुन्छ । यस क्षेत्रमा जनचेतनाको कमि हुनुको धेरै कारणहरु छन् जस्तै शिक्षामा पिछडिएको, कमजोर भौतिक पूर्वाधार, गुणस्तर पाठ्यक्रम नभएको, अपर्याप्त तालिम प्राप्त शिक्षक आदि । व्यापक गरिबीले गर्दा पनि यहाँको बालबालीकाहरु विद्यालयमा भर्ना हुन र पढाई जारी राख्न नसकेको हो ।

यहाँका बालबालीकाहरु आफ्ना आमाबाबुलाई पशुपालन गर्न, वन स्रोत संकलन तथा ज्यालादारी काममा सानै देखि सहयोग गर्दछन् । धेरै जसो बालबालीकाहरु यासाँ संकलन जाने भएको हुनाले जेष्ठ/असार को समयमा दार्चुलाको लगभग सबै विद्यालयहरु बन्द हुन्छन् । यस बाट लाभ प्राप्त भए पनि यो छोटो अवधिको र नकरात्मक परिणामको हुन्छ ।

यहाँका अधिकांश पूर्व पुस्ताहरु शिक्षित छैनन् । उनीहरु प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर रहने गरिव किसान र गोठालाहरु हुन् । यस क्षेत्रमा भई रहेका बढ्दो वनविनाश, चिमलको विनाश, चोरी सिकारी र अवैध वन्यजन्तु व्यापार आदि गतिविधिहरुले उनीहरुको जनचेतनामा कमि भएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

रणनीतिहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले दीर्घकालीन लगानीको रूपमा विद्यार्थीहरुलाई जैविक विविधता संरक्षणमा संलग्न गर्ने छ । यस कार्यको लागि इको क्लब र संरक्षण कृयाकलापहरु मार्फत विद्यालय लक्षित गतिविधिहरु सञ्चालन गर्ने छ । इको क्लब विद्यार्थीहरुको जैविक विविधता संरक्षणका कृयाकलापको लागि समान मञ्च हुने छ । यी कृयाकलापहरुमा विनिमय भ्रमण, नर्सरी कार्य, चराचुरुङ्गी अवलोकन, सांस्कृतिक स्थलमा भ्रमण आदि पर्दछन् ।

यस अतिरिक्त जनचेतना जगाउने अर्को रणनीति हुने छ । यस रणनीतिले वन संरक्षण, गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबुटीहरुको दिगो उपयोग, वनमा आधारित उद्यम, जलवायु परिवर्तन, जीविकोपार्जन तथा

सम्पदा पर्यटनका मुद्दाहरुमा चर्चा गर्न सहज वातावरणको सिर्जना गर्ने छ । श्रव्य-दृश्यको सहायता व्यापक रूपमा प्रयोग गरिने छ ।

कृयाकलापहरु

- १) इको क्लबको स्थापना र संस्थागत गर्नमा सहयोग गर्ने
- २) विद्यालयहरुमा संरक्षण शिक्षाको सञ्चालन गर्ने
- ३) विशेष उत्सवहरु मनाउने- (अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र वार्षिकोत्सव, विश्व वातावरण दिवस आदि)
- ४) इको क्लबको सदस्यहरु/शिक्षकहरु संग भेटघाट भ्रमण को व्यवस्था गर्ने
- ५) समुदाय पहुँच कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने- (घुम्टि शिविर, सडक नाटक, सामूहिक छलफल आदि)
- ६) एफ. एम. को प्रयोग गर्ने
- ७) अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको श्रव्य-दृश्य र वृत्त चित्रहरु तयार गर्ने
- ८) ICE सामाग्रीहरु (पुस्तिका, पर्ची, पोस्ट) तयार गरि वितरण गर्ने

४.८. संस्थागत स्थापना र क्षमता विकास

मुद्दाहरु

एकीकृत संरक्षण र विकास कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि पर्याप्त मानव स्रोत सहित को उचित संस्थाको स्थापना हुन महत्वपूर्ण छ । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका संस्थामा व्यवस्थापीका संरचना र शासनलाई स्पष्ट रूपमा व्याख्या गर्न जरुरी छ । हाल यस संरक्षण क्षेत्रमा भौतिक पूर्वाधार कमजोर छ र मानव स्रोत पनि पर्याप्त छैन । सम्पूर्ण अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रलाई समावेश गर्ने सेक्टर कार्यलयको स्थापना पनि भएको छैन । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका लागि ६७ जना कर्मचारीहरुको दरबन्दी स्विकृती भैसकेको र नियुक्तिको क्रममा रहेका छन् र १४ जना कर्मचारीहरु यँहा कार्यरत छन् ।

प्रभावकारी मानव स्रोत व्यवस्थापनको लागि कर्मचारीहरु उचित पदमा नियुक्त हुन आवश्यक छ । नया संरक्षण र विकासका चुनौती संग संगै अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका कर्मचारीहरुको ज्ञान र सिप अभिवृद्धि गर्नु पनि अत्यावश्यक छ ।

रणनीतिहरू

संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियामावली २०५७ मा अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा व्यपस्थापन परिषद को साथै यस्का लागि कार्यलय र संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरुको संस्थागत संरचना प्रदान गरेको छ । संरक्षण क्षेत्र कार्यलयले संरक्षित क्षेत्रका संस्थाहरुद्वारा संरक्षण र विकासका कार्यक्रम नियमन र सहज गर्न प्रयन्त गर्ने छ । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यपस्थापन परिषद संरक्षण क्षेत्रको सम्पूर्ण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने छाता निकाय (Umbrella Body) को रूपमा कृयाशील रहने छ । परिषदको गठन प्रक्रिया, जिम्मेवारी र अधिकार बारे नियमावलीमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने छ । प्राथमिक जिम्मेवारीमा उपभोक्ता समितिको निमित्त कोष विभाजन, एकीकृत योजनाको स्वीकृतिको सिफारिस, र योजना र कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने पर्दछ । हरेक तीन महिनामा उपभोक्ता समितिले बैठक गर्ने छ भने परिषदको बैठक अध्यक्षको सहमतिमा प्रमुख संरक्षण अधिकृतले बोलाउने छ । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको सदरमुकाम खलङ्गा, जिल्ला सदरमुकाममा स्थापना हुने छ भने सेक्टर कार्यलय क्रमश खार, सुनसेरा र खण्डेश्वरी/गुल्जरमा स्थापना हुने छ । फिल्ड रेन्ज पोस्टहरुले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको निरीक्षण गर्ने छ । संरक्षण क्षेत्र सरकारी व्यवस्थापन नियामावली २०५७ ले उल्लेख गरेको अनुरूप सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरुको व्यवस्थापन र अनुगमनको जिम्मा अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यलय र अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र परिषदको रहने छ ।

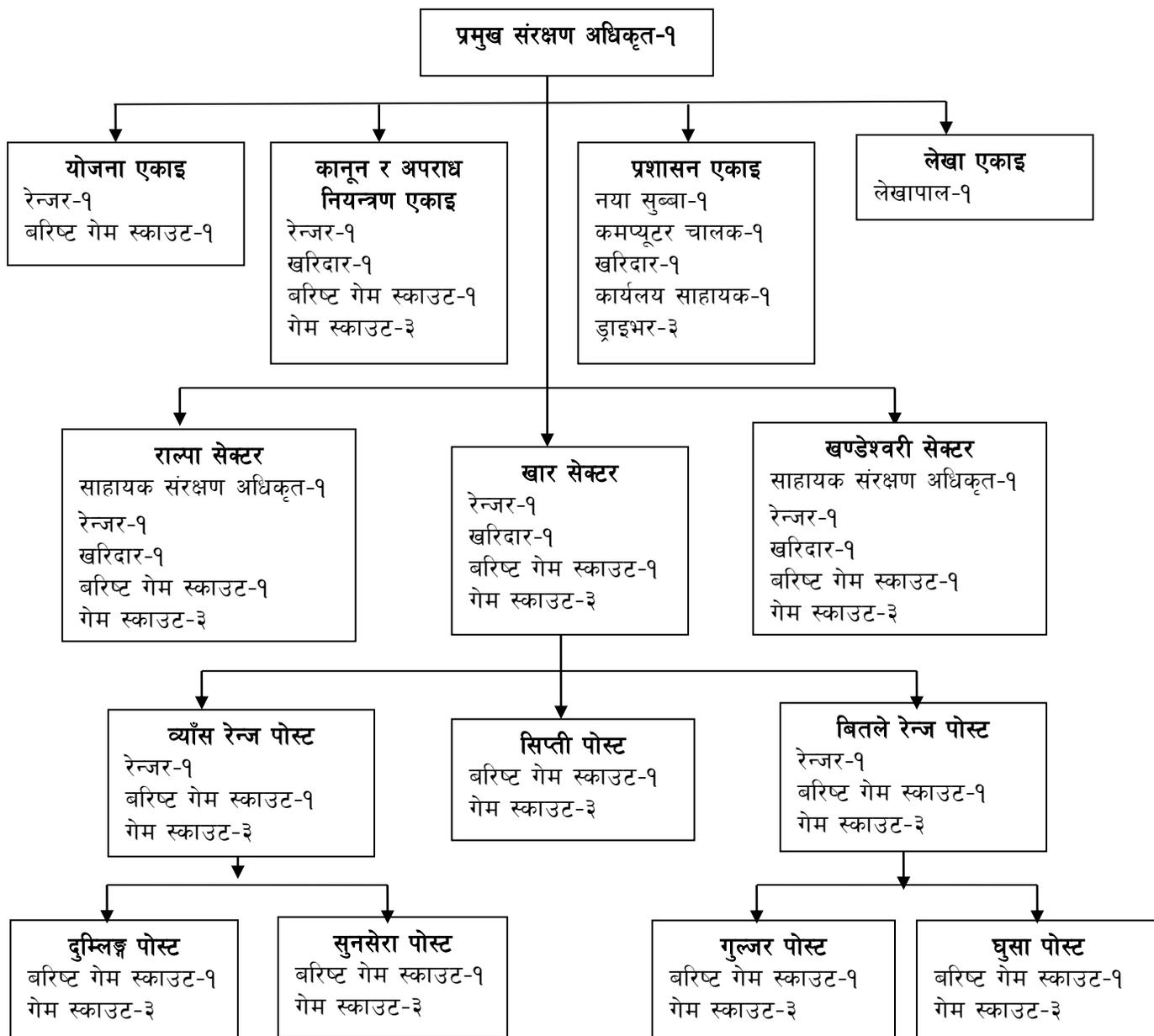
अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको हाल आफ्नै कुनै नियमावली छैन । यसकारण संस्थागत संरचनाको रूपरेखालाई स्पष्ट संग दशाउने अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियामावली हुन आवश्यक छ । साधारणतया तीन संस्थागत संरचनात्मक मोडेल क्रमशः १)अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र नमुना २) मध्यवर्ती क्षेत्र नमुना र ३)कन्चनजंङ्गा संरक्षण क्षेत्र नमुनाहरु सन्चालनमा छन् । यी संरक्षण क्षेत्रहरुको सिकाई तथा उपलब्ध अवसर र चुनौतीको आधारमा तथा व्यवस्थापन परिषद को परामर्समा संस्थागत संरचनाको विकास गर्न पहल गर्नु उचित हुने छ ।

तालिका ५: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको सेक्टर कार्यलय र गा.वि.स.हरु

खार सेक्टर	सुनसेरा सेक्टर	खण्डेश्वरी/गुल्जार सेक्टर
१) खार (सेक्टर कार्यलय-वडा नं १, दैलेख)	१) सुनसेरा (सेक्टर कार्यलय- वडा नं ५)	१) गुल्जर (सेक्टर कार्यलय-वडा नं ३)
२) सिप्टी	२) पिपलचौरी	२) खण्डेश्वरी
३) ईयरकोट	३) हुति	३) सितौला
४) सेरी	४) धौला कोट	४) घुसा
५) काटै	५) हिकिला	५) लटिनाथ
६) ब्रह्मदेव	६) राप्ला	६) तपोवन
७) धारी	७) व्याँस	-

८) छापरी	-	-
----------	---	---

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यकलयको लागि प्रस्तावित संस्थगत संरचना र मानव स्रोत यस प्रकारको छ (DNPWC, 2014):

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यपस्थापन परिषद र कार्यलय कर्मचारीहरुलाई संस्थागत क्षमता विकास र अन्य उपयुक्त तालिमहरु प्रदान गर्ने छ । तालिमको औचित्य मापन गर्नको लागि सर्वप्रथम तालिम

आवश्यकता आकलन (Training Need Assessment) प्रक्रिया प्रयोग गरिने छ । यस संरक्षण क्षेत्र कैलाश पवित्र भू-परिधिको अंश भएकोले यस भू-परिधिमा कार्यरत अन्य संस्थाहरु संग परामर्श लिने कार्य जारी नै हुने छ । संरक्षणमा साभेदार संस्थाहरु जस्तै ICIMOD, UNDP आदि संग मिलेर आवश्यकताहरु पचिहान गर्ने छ र साथै क्षमता विकास योजनालाई रूपांकन पनि गर्नेछ ।

कृयाकलापहरु

- १) वार्डेन कार्यलयको स्थापना र सुधार गर्दै जाने
- २) अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यपस्थापन परिषद कार्यलयको स्थापनामा सहयोग गर्ने
- ३) सेक्टर कार्यलयको स्थापना तीन वटा ठाँउमा गर्ने
- ४) फिल्ड रेन्ज पोस्ट कार्यलयहरुको स्थापना गर्ने
- ५) अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र र परिषद कार्यलय तथा सेक्टर कार्यलयलाई चाहिने समान र वस्तुहरु खरिद गर्ने
- ६) तालिम आवश्यकता आकलन (Training Need Assessment) सञ्चालन गर्ने
- ७) अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यपस्थापन परिषद र कार्यलय कर्मचारीहरुको क्षमता विकासमा लगानी गर्ने ।

४.९. अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्यांकन

मुद्दाहरु

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रका कार्यक्रमहरुको सफलताको लागि अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्यांकन अति महत्वपूर्ण तत्व हो । यस संरक्षण क्षेत्रमा एकदम कम अनुसन्धान भएका कारण यहाँको जैविक विविधता, जलस्रोत र पर्यटन क्षमता बारे तथ्याङ्क र जानकारीको अभाव छ । कैलाश पवित्र भू-परिधि योजनाद्वारा केही दस्तावेजहरु प्रकाशन गरेता पनि यस क्षेत्रको बारे जानकारी अधुरो नै रहेको छ । दृढ अनुसन्धानको अभावले गर्दा वास्तविक व्यवस्थापन योजना बनाउन सम्भव भएको छैन । अनुगमन भनेको निरन्तर नियमित तथ्याङ्क पेश गर्ने साथै लक्ष्य अनुसार प्रगति मूल्यांकन गर्न जानकारी संकलन र विश्लेषण गर्ने प्रक्रिया हो । अनुगमन समयमै गर्न जरुरी छ अन्यथा सुधार गर्न अवशर नमिल्न सक्छ । अर्कोतर्फ मूल्यांकनले अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन योजना कार्यान्वयनको उपलब्धिहरु र अनुभवजन्य सिकाइको समग्रमा आवधिक तथा विस्तृत आंकलन गर्दछ ।

रणनीतिहरु

व्यवस्थापन योजनाले विशेषगरी स्थानिक डाटाबेस तयार गर्ने अनुसन्धानलाई प्राथमिकता दिनेछ । स्थानिक डाटाबेस सम्बन्धी सहयोगको लागि ICIMOD संग परामर्श लिने छ । अनुगमन प्रक्रियाले दुई वटा तहमा प्रगतिको विश्लेषण गर्ने छ: १) कृयाकलाप २) परिणाम । कृयाकलाप तहमा भौतिक उपलब्धहरूको मापन गरिने छ भने परिणाम तहमा ती भौतिक उपलब्धताहरूबाट त्याहाँका जनताको जीवनशैली र जैविक विविधता संरक्षणमा पर्ने प्रभावको आकलन गर्ने छ । यसबाहेक फिल्ड अवलोकन प्रतिवेदन, कार्य समाप्ती प्रतिवेदन र अनुसन्धान अध्ययन प्रतिवेदनहरूले अनुगमनमा मद्दत पुर्याउने छ । त्यसैगरी दीर्घकालीन अनुसन्धान प्लटहरू पनि स्थापना गरिने छ । लक्ष्य अनुसारको प्रगतिको मूल्यांकन र समीक्षा गर्न तार्किक रूपरेखा (Logical Framework) तयार गरिएको छ । तार्किक रूपरेखा कृयाकलाप स्तरमा नभई विषयगत भएकोले अब यसलाई विस्तृत बनाउन जरुरी छ । अनुगमन योजनामा परिणाम र प्रभाव मूल्यांकन गर्न सूचकहरू प्रस्ताव गरिएका छन् ।

मासिक बैठक र विवरण प्रस्तुती अनुगमनको प्रक्रिया हुने छ । अनुगमनमा संस्थाहरूको समावेशीकरणको विषयमा, अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले एकल आन्तरिक अनुगमन गर्ने छ वा परिस्थिति अनुसार राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय र अन्य संरक्षणका साभेदार संस्थाहरू संग मिलेर संयुक्त अनुगमन सञ्चालन गर्ने छ । अनुगमन र मूल्यांकन प्रक्रियामा स्थानीय संस्थाहरूको सुझाव र टिप्पणी संकलन गरिने छ ।

त्यसैगरी ICIMOD द्वारा नियमित भू-स्थानीक (Geospatial) अनुगमन गरिने छ । वन क्षेत्र, वन डढेलो घटना/डढेको क्षेत्र, पहिरो आदिको विस्तार र परिवर्तनको विश्लेषण गरी अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यलय र परिषद लाई जानकारी दिने छ । वास्तविक सत्य बोध गर्न ICIMOD ले अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यलय र परिषदका कर्मचारीहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने छ ।

अनुगमन प्रक्रियाको निष्कर्षले नया परिस्थितिमा सूचकहरूलाई परिष्कृत गर्न मद्दत पुर्याउने छ (तालिका ६) ।

तालिका ६. संशोधित अनुगमन म्याट्रिक्स (अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र योजना, Field survey 2014)

क्षेत्र	तथ्याङ्क संकलनको विधि	फर्म	पटक	अभिलेखिकरण
प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन / प्रजाति संरक्षण	फिल्ड सर्वेक्षण (प्रत्यक्ष सकलन), सेक्टर कार्यलय	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन / प्रजाति संरक्षण फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, क्षेत्रीय वन निर्देशक
भौतिक पूवाधार विकास	फिल्ड सर्वेक्षण,	भौतिक पूवाधार	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज

	सेक्टर कार्यालय	विकास फर्म		तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
जीविकोपार्जन कार्यक्रम	फिल्ड सर्वेक्षण, सेक्टर कार्यालय	अनुगमन फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
सम्पदा/संस्कृति पर्यटन	फिल्ड सर्वेक्षण, सेक्टर कार्यालय	अनुगमन फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
संरक्षण शिक्षा र जनचेतना	फिल्ड सर्वेक्षण, सेक्टर कार्यालय	अनुगमन फर्म	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग
वन डढेलो/डढेको क्षेत्र को विस्तार र परिवर्तन, पहिरो, वनले ढाकेको जग्गा र स्थानिक डाटावेस इत्यादि	ICIMOD द्वारा Geospatial/remote sensing	Satellite images/layers	वार्षिक	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, क्षेत्रीय वन निर्देशक, ICIMOD
उपजहरु	फिल्ड सर्वेक्षण, सहभागितामूलक अनुगमन	कृयाकलापहरु बाट सृजित असरहरु सहभागितामूलक असरहरु अनुगमन फर्म	वार्षिक र पाँचौ वर्षको अन्तमा	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, क्षेत्रीय वन निर्देशक
मूल्यांकन				
	प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष (द्वैतियिक पुनरावलोकन प्रतिवेदन/दस्तावेज, अनुगमन प्रतिवेदन)	मूल्यांकन ढाँचा	अन्तरिम मूल्यांकन - दोश्रो वर्षको अन्तमा	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, क्षेत्रीय वन निर्देशक
	प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष	मूल्यांकन ढाँचा	अन्तिम मूल्यांकन -	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु

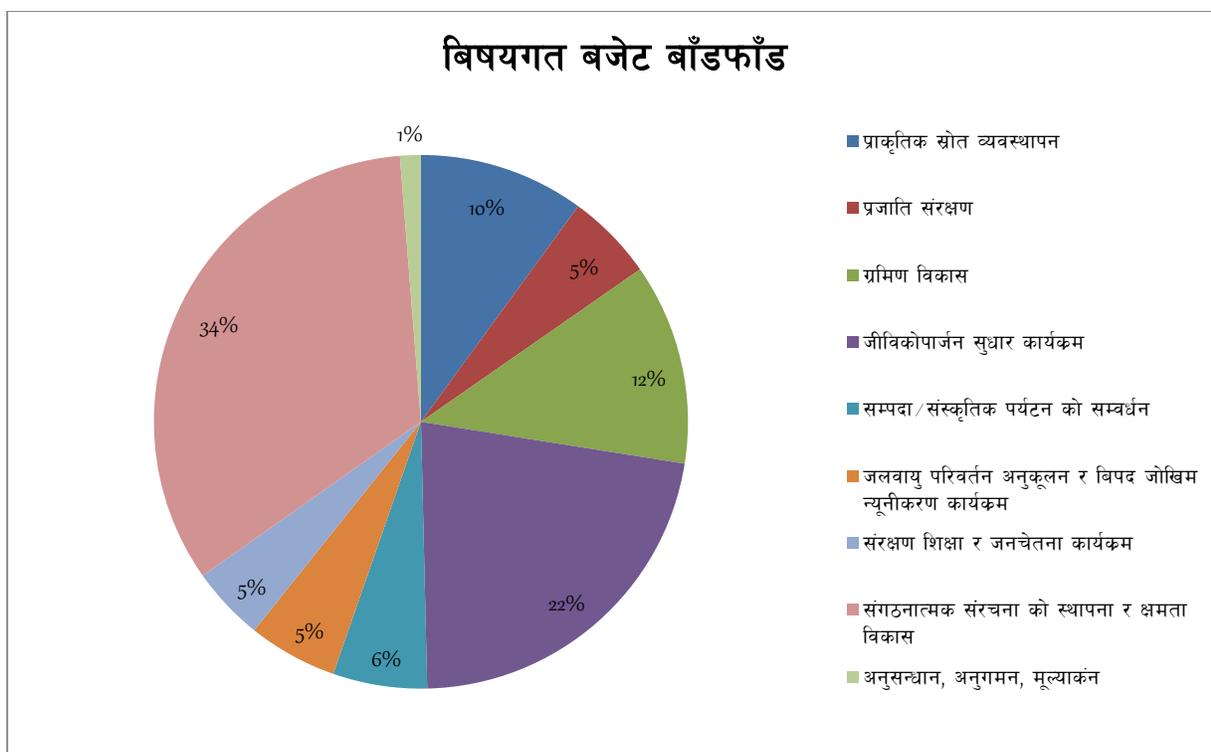
	(द्वैतियिक पुनरावलोककन प्रतिवेदन/दस्तावे ज, अनुगमन प्रतिवेदन)		पाँचौ वर्षको अन्तमा	संरक्षण विभाग
--	---	--	---------------------	---------------

४. १०. प्रस्तावित बजेट

अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन योजनाको कार्यान्वयन गर्न रु २३९,१७१,००० खर्च लाग्ने अनुमान गरिएको छ (तालिका ७) । अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रले २१ गा.वि.स.हरु ओगटेको कुरा ध्यानमा राख्न जरुरी छ जुन एउटा संरक्षण क्षेत्रको लागि धेरै संख्या हो । यस बजेटले कार्यक्रम खर्च, संस्थागत सहयोग साथै संस्थागत संरचना अनुसारको कर्मचारीहरुको तलब सबै लागत समेटेको छ । अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्यांकन कार्यमा ICIMOD ले सहयोग गर्ने भएकोले यस विषयमा थोरै लागत छुट्याएको हो । विषयगत बजेटको बाँडफाँड चित्र २४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ७. प्रस्तावित विषयगत बजेट (२०१५-२०१९)

क्र. सं	विषयगत कार्यक्रम	बजेट (हजारमा)
१	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन	२३९८०
२	प्रजाति संरक्षण	१२६६०
३	ग्रामीण विकास	२९१५०
४	जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम	५२९००
५	सम्पदा/संस्कृतिक पर्यटन को सम्वर्धन	१३६३०
६	जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र बिपद जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम	१२९२५
७	संरक्षण शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम	१०७३५
८	संगठनात्मक संरचना को स्थापना र क्षमता विकास	८०१८१
९	अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्यांकन	३०१०
	कुल	२३९,१७१

चित्र २४.अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको बिषयगत बजेट बाँडफाँड को अनुपात (२०१५-२०१९)

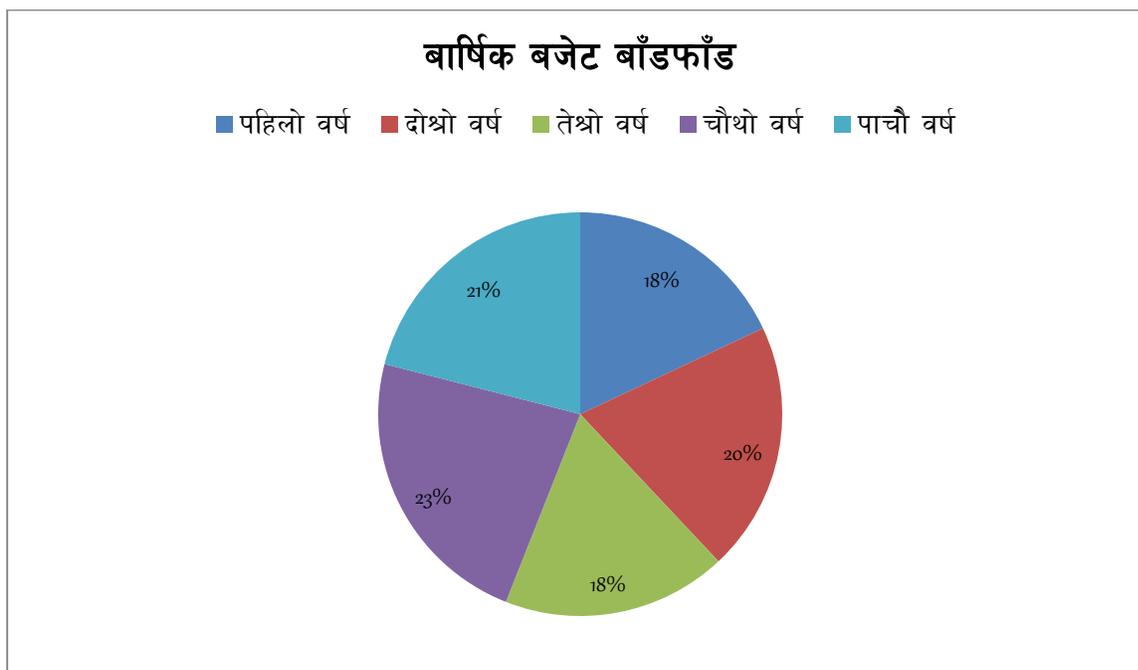
त्यसैगरी वार्षिक बाँडफाँड पनि प्रस्तुत गरिएको छ (चित्र २५, तालिका ८) । भौतिक पूर्वाधार विकास र सम्पदा पर्यटनको हकमा स्थानीयको योगदान विशेष गरी प्रकारमा (In Kind) करिब २५-४०% हुने अपेक्षा गरिएको छ । वित्तीय अनुपालन प्रचलित नियम र नेपाल सरकारको नियमावलीहरु अनुसार हुने छ । प्रस्तावित कार्यक्रमहरुलाई थप स्रोतको सहयोग गर्न अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यलय र संरक्षण क्षेत्रका संस्थाहरुले वित्तीय सहयोग प्रदान गर्न सक्ने छन् । यसरी विभिन्न सरोकारवालाहरु र संरक्षणका लागी साभेदार संस्थाहरुलाई एउटै शुत्रमा ल्याउनु नै यस व्यवस्थापन योजनाको मूल धारणा हो । सार मा, यस योजनाको अनुरूप छुट्टै कार्ययोजना तयार गरिने छ त्यसैले यी लागतका विवरण लाई संकेतको रुपमा लिन सकिन्छ (योजनाको तर्जुमा बजेटमा परिवर्तन आउन सक्ने छ) । तथापि प्रस्तावित रणनीति, अवधारणा र लक्षित बजेटहरुलाई धेरै भन्दा धेरै सम्मान गर्नु आवश्यक छ ।

तालिका ८: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको प्रस्तावित वार्षिक बजेट

वार्षिक बाँडफाँड	बजेट (हजार मा)	अंश (%)
पहिलो वर्ष	४२७५४.०	१७.९
दोश्रो वर्ष	४८८६४.४	२०.४
तेस्रो वर्ष	४३९६५.८	१८.४
चौथो वर्ष	५३६८९.२	२२.४

पाँचौ वर्ष	49897.6	20.9
कुल	239,171	100.0

वार्षिक बजेटको बाँडफाँड क्रमशः १८%, २०%, १८%, २३%, र २१% रहेको छ (चित्र २४) ।

चित्र २५.अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र बजेटको वार्षिक बाँडफाँड (२०१५-२०१९)

सन्दर्भ सामाग्री

Chettri, N. and E.Sharma.2005. Trans-boundary landscapes for protected areas and conservation corridors. Background paper for Hindu Kush-Himalayan biodiversity conservation E-conference on theme “Tran-boundary landscape for protected areas and conservation corridors’ Discussion dates: August 29-September 4, 2005.

Conservation International. 2005. Biodiversity Hotspots. Accessed on Sep 8, 2014 <http://www.conservation.org/How/Pages/Hotspots.aspx>

DNPWC.2008. Feasibility Study of Proposed Conservation Area of Api-Nampa Conservation Area in Darchula District.Department of National Parks and Wildlife Conservation, Kathmandu, Nepal.

Everard, M. and Kataria, G. 2010.The Proposed Pancheshwar Dam, India/Nepal: A preliminary Ecosystem Services Assessment of Likely Outcomes. Institutional Environmental Sciences research report, England.

Forrest, J., Wikramanayake, E., Shrestha, R., Areendran, Gyeltshen, K., Maheshwari, A., Mazumdar, S., G., Naidoo, R., Thapa, G.J. and Thapa, K. 2012. Conservation and Climate Change: assessing the vulnerability of snow leopard habitat to tree line shift in the Himalaya. *Biological Conservation*150: 129-135.

Jackson R. M. and Ahlborn G. 1990.The Role of Protected Areas in Nepal in Maintaining Viable Population of Snow Leopards.Viable populations for conservation.Cambridge University Press.

Jnawali, S.R., Baral, H.S., Lee, S., Acharya, K.P., Upadhyay, G.P., Pandey, M., Shrestha, R., Joshi, D., Laminchane, B.R., Griffiths, J., Khatiwada, A. P., Subedi, N., and Amin, R. 2011.The Status of Nepal Mammals: The National Red List Series. Department of National Parks and Wildlife Conservation, Kathmandu, Nepal.

CDB. 2010. Kailash Sacred Landscape Conservation Initiative Feasibility Assessment Report. Central Department of Botany, Tribhuvan University, Kirtipur.

Chalise, M.,(2011). Study of Presence or Absence of Red Panda in CKLGFDFKF ;+/IF0F IF]Q

HMG/N. 2002.Nepal Biodiversity Strategy.Ministry of Forests and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.

- Karki, J (2014). Assessment of the human-wildlife conflicts in Kailash Sacred Landscape Nepal. PNRM. 2013. Participatory Natural Resource Management for Khar VDC. Api-Nampa Conservation Area, Darchula, Nepal.ICIMOD, Kathmandu, Nepal.
- Sharma, U.R. 1999. Country Paper Nepal.In Oli. K.P. (Ed) Collaborative Management of Protected Areas in the Asian Region, pp 49-59. IUCN-Nepal, Kathmandu.
- GoN. 2012. Snow Leopard Conservation Action Plan for Nepal (2005-2015, revised 2012).Ministry of Forests and Soil Conservation, Nepal.
- Tiwari, S. 2013. Opportunities and Challenges of PNRM planning and implementation in Api-Nampa Conservation Area (CKLGFDFKF ;+/IF0F IF]Q): A Rapid Appraisal Report.ICIMOD, Kathmandu, Nepal.
- WWF.2009.Estimating Snow Leopard Abundance in the Nepal Himalaya.WWF,Kathmandu,Nepal.
- WWF (2014).Assessment of Snow Leopard Status and Distribution in Western Nepal (Dolpa, Mugu and Darchula district).WWF, Kathmandu, Nepal.
- Zomer, R andOli, K.P.2011.Kailash Sacred Landscape Conservation Initiative – Feasibility Assessment Report.ICIMOD,Kathmandu, Nepal.
- Zomer, R.J., Trabucco, A. Metzger, M. and Oli, K.P.2013.Environmental Stratification of Kailash Sacred Landscape and Projected Climate Change Impacts on Ecosystems and Productivity.Working Paper 2013/1, ICIMOD, Kathmandu, Nepal.

www.mtnforum.org/EConsultation05/backgroundpapers.htm Accessed on Sep 8, 2014

अनुसूची

अनुसूची १ कः सन् १९८९ देखि २०१३ सम्म दार्चुला जिल्लाको तापमानको तथ्याङ्क (DHM)

वर्ष	जानुवरी		फेब्रुवरी		मार्च		एप्रिल		मे		जून		जुलाई		अगस्त		सेप्टेम्बर		अक्टोबर		नोभेम्बर		दिसेम्बर	
	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम	अधिकतम	न्यूनतम
१९८९									३५.१	१९.६	३०.६	२१.७	३०.३	२१.७	३०.३	२०.९	३१.१	२०.२	२८.९	१५.५	२३.५	९.३	१९.३	६.३
१९९०	२२.१	६.२	१९.५	६	२२.२	९.५	३०.१	१३.३	३१.२	१६.७	३५.५	२१.५	३०.९	२१.५	३१.६	२१.९	३१.१	२०.५	२६.६	१५	२५	६.७	१९.८	५.९
१९९१	१६	५.७	२२.६	७.५	२६.७	१०.७	३०	१३.५	३५.६	१७	३३.५	२०.३	३५.३	२२.१	३१.२	२१.७	३१.७	२१	२९.७	१३.९	२५.१	९.१	१९.६	६.७
१९९२	१७.६	५	२०.६	६.१	२५.२	९.६	३१.६	१५.५	३२.७	१७	३३.६	१९.६	३५.६	२०.५	३२.५	२०.६	३२	१९.५	२७.९	१५.६	२५.२	९.५	२०.५	५.५
१९९३	१७.६	५.७	२२.१	५.६	२२.७	६	२९.७	१२.५	३२.९	१६.१	३३	२०.६	३५.३	२१.६	३२.५	२१.६	३०.२	२०	२९.१	१६.३	२५.७	९.७	२२	५.५
१९९४	१९.२	५.६	१९.६	५.५	२९.७	१०.७	२६.७	१३	३५.५	१६.७	३६.१	२०.६	३५.६	२२.२	३१.३	२१.६	३१.७	२०.१	२९.७	१३.१	२५.३	९.५	२१.७	६.५
१९९५	१७.५	५.३	२०.९	५.९	२६	१०.१	३१	१६.२	३५	२१.२	३५.३	२१.९	३५.६	२१.३	३१.१	२१.१	३०.३	१९.५	२६.६	१७	२६.१	९.३	२०.६	५.९
१९९६	१९.२	५.१	२१.३	५.६	२६.५	१०.३	३१.६	१५.६	३५.७	१९.७	३५.१	२०.५	३५.३	२१.५	३१	२१.३	२९.७	१६.५	२७.१	१६.६	२५.९	७.७	१९.७	२.६
१९९७	१६.६	३.६	२२.६	५.५	२७.६	९.५	२६.५	१३	३३.६	१६	३५.७	२०.३	३५.५	२१.१	३१.६	२०.७	३०.७	१९.५	२९.२	१६.६	२१.९	६.६	१६.६	५.५
१९९८	१६.३	५	२२.२	६.१	२५.५	६.७	३०.३	१३.२	३३.९	१९.२	३५.२	२१.३	३३.२	२१.६	३२.३	२२.१	३१.६	२१.१	२७.९	१६.५	२३.६	९.९	२०.६	५.६
१९९९	२०	५	२५.९	७.७	३०.६	१०.५	३५.२	१६.७	३५.६	२०.६	३३.१	२०.६	३५.१		३२.५		३१.१		२७.६		२६.१		२०.६	५.२
२०००	१९.७	५.६	१९.५	५	२५.१	९.२	३३.३	१५.२	३५.९	१९.२	३५.५	२१.१	३५.७	२१.६	३०.२	२१.१	३०.१	१९.१	३०.५	१६.९	२६.१	१०.५	२१.५	५.५
२००१	२०.६	३.५	२५.३	५.१	२६.५	६.१	३०.६	१३.२	३५.५	१७.३	३५.२	१९.५	३५.६	२१.२	३५.५	२०.६	३१.१	१६.५	३०	१५.७	२५.५	६.९	२१.१	५.९
२००२	१६.९	३.९	२१.९	६	१७.१	९.६	३१.६	१६.५	३५.१	१७.९	३३.३	२०.५	३५.६	२०.९	३१.३	२०.९	१९	१६	२६.५	१३.७	२५.१	६.२	२१.५	५.५
२००३	१९.६	३.५	२१.९	५.५	२६.१	६.९	३३.३	१५.६	३३.५	१७.६	३५	२१	३५.६	२०.६	३५	२१.५	३०.५	१९.७	३०.१	१३.२	२५.१	६.१	२०.७	५.५
२००४	१९.५	५.५	२५.९	६.६	३१.७	१२.३	३१.६	१६	३३	१६.७	३५.६	२०.५	३५	२१.२	३५.७	२१.१	३५.५	२०.३	२६.२	१३.३	२२.९	६.५	१९.६	५.७
२००५	१७.५	३.९	२०.२	५.७	२६.६	१०.९	३५.५	१६.५	३५.६	१७.५	३५.१	२१.५	३०.१	२१.२	३५.५	२०.९	२९.६	१९.३	२७.५	१३.६	२१.९	६.६	१७.१	५
२००६	१९.१	५.५	२७.५	६.५	२६.१	९.६	२०.६	१३.९	३३	१९.५	३५.७	२०.९	३५.१	२२.१	३५.७	२०.९	३०.९	१९.९	२७.५	१५.१	२५	६.५	१६.५	५.५
२००७	२०.६	३.६	२०.६	५.५	२५.९	९.६	३२.३	१६.५	३.६	१६.६	३५.३	२०.५	३५	२१.१	३०.५	२०.५	३०	१९.१	२६.५	१३.७	२५.२	९.२	१६	५.६
२००८	१७.७	५.५	२२.६	५.६	२९.५	१०.१	३०.७	१३	३५.५	१७.६	३५.९	२०.६	३५.६	२०.५	३५.६	२०.६	२९.६	१६.१	२६	१३.१	२३.९	६.५	२१.५	६.९
२००९	२२.७	५.५	२६.५	७.२	२९.६	१०.६	३५.५	१६.१	३५.५	१६.५	३५.६	२१.७	३३.६	२१.९	३५.६	२१.६	३०.७	१६.५	२६.९	१५.५	२३.१	७.६	१९.३	५.५
२०१०	१९.५	५.१	२३.६	५.३	३१	१२.६	३५.१	१७.५	३५.५	२०.५	३५.६	२१.७	३३.६	२१.२	३५.२	२०.६	३०.१	१६.९	२६.५	१३.७	२५.५	९.६	१७.६	५.१
२०११	१६.६	३.५	२२.५	५.२	२९.५	९.१	३३	१५.१	३५.५	१९.१	३५.३	२०.२	३३.५	२०.६	३३.१	२०.५	३५.५	१९.१						
२०१२	१६.५	५	२२.१	६.३	२५.१	०.९	१५			१७.१		२१.५		२१.५		२१		१९		१.१	१६.६	७.६	१६	५
२०१३	२०	३.७	२२.६	७.५	२९.३	१०.६	३५.३	१५.५	३५	१६.५	१९.६	३.६	३०.५	२१.५	३५.२	२१.५	३५.२	१९.५	२६.१	१६.९	२१	६.५	१७.६	५.६

अनुसूची १ ख: सन् १९८९ देखि २०१३ सम्म दार्चुला जिल्लाको वर्षाको तथ्याङ्क (DHM)

वर्ष	जानुवरी	फेब्रुवरी	माघ	एपिल	मै	जुन	जुलाई	अगस्त	सेप्टेम्बर	ओक्टोबर	नोभेम्बर	डिसेम्बर	मिन	स्यानडर्ड देभिएसन
१९८९	१२५.१	२७.२	४९.५	४.२	४२.१	२७६.३	६७२.६	९९२.५	२५१.३	६१	२४.४	९	२११.३	३११.४
१९९०	०	१०७.६	१७१.७	८७.५	२२३.६	३२३.१	७१९.८	५४४.३	४३९.६	३८.४	९	७८	२२८.६	२३१.९
१९९१	२५.३	८१.२	९४.२	७३.६	६६.४	१८८	५६०.८	८४७.४	२०७.८	२०	१४	५८.१	१८६.४	२५६.६
१९९२	१०६.३	४९	४३.५	८.८	५७.२	१७१.१	६५९.९	८४८	३४५	६२.२	०	०.२	१९५.९	२८०.५
१९९३	१३०.२	६७.५	१२९.९	६३.७	१७४.४	२४३.१	४४९.९	६१९.६	५७६.६	४१.५	०	०	२०८	२२०.१
१९९४	५३.२	८५.८	१८.२	८१	११८.९	२४३.६	६७५	६८०.१	१५६.६	६०.४	२	३	१८१.५	२४१.५
१९९५	५४.८	८.१	५८.६	२१.८	१२६.८	३६१.८	७६३.६	७५०.१	२६०.९	४३	२	५.१	२१२.६	२८०.४
१९९६	५७.८	७३	५३.६	४६	१७.२	४७३.८	६१३.९	५८३	२४६.३	५५	०	०	१८५	२३५.२
१९९७	५२.६	२२.६	५९.८	१३	८८.९	२३०.४	७५९.८	३८८.६	४२३.२	६१.४	३६	१६१.८	१९१.५	२२६.९
१९९८	८	४१.४	८९	४२.४	२०४.५	४०९.१	६२०.५	८६८.९	४१९.४	६१	१९.६	०	२३२	२८५.२
१९९९	२८	२४.६	१	११	७०.८	२७८.८	८८६	७१६.२	३५१.६	७१.२	०	१६	२०४.६	३०२.८
२०००	२०.६	१२९.८	५३.८	९३.६	२२१.३	६२६.८	६४७.६	८२१.८	१९६.४	०	१६	०	२३५.६	२९२
२००१	४१.४	३८.४	५६	७५.६	२७३.२	४२५.१	७२५.८	४३०.२	१७६.६	२४	७	७	१८९.४	२२९.७
२००२	५२	९०.२	७१.६	८८.२	२१५.४	२१०.४	५९५.८	४५१.६	३२५.६	७२	१०	०	१८१.९	१८७.७
२००३	४८.८	१४१.८	६१.८	२९.६	७३	३४०.५	९४६.६	७३७.४	४७३.२	०	४	७	२३८.६	३२०.३
२००४	३९.६	७	०	९४.८	२२२	२६६	८२५.६	८४९.२	१८०.६	१२२.४	०.५	८	२१८	३०३.२
२००५	१३६.४	१३८.४	४८.६	९	१०३.८	१५६.४	७४६.२	४२१.८	४०५.८	९२.६	६	१५	१९०.१	२२३.६
२००६	२०	६	५६	१००.४	११५.४	२६५.२	७६८.२	६७८.४	३०७.२	४५	२	२२.६	१९८.९	२६४.६
२००७	०	१११	१४४	४६.६	१९७	२८६.८	९९६.८	७७८	६१९	६२.२	२	१३	२७१.५	३३८.३
२००८	३१.६	२४.६	८	१११	१४६.४	३८०.८	६६१	६९०	२००.९	९४	७.२	०	१९४.६	२४५.२
२००९	४.६	३५	६१.४	४४	८३.१	३५७	६९४.६	६३६.२	२४५	३४.६	२६	०	२११.१	२४७.६
२०१०	१६	९७	१३.४	५८.६	९८	२०१.२	८९३	९१०	६२२	५१	२	१	२४६.९	३४९.९
२०११	४०.४	८६.२	२२.२	२८.४	९७.२	४८९	७४४	७०३.८	३५५				२८२.९	२९२.४
२०१२	५६.३	२.८	१७.८	३४.२	६४.४	१८५.६	७३२.१	५०९	५४०.२	४४.२	८.६	९	१६३.७	२५७.१
२०१३	७७.२	११४	२७.२	३२.६	३१.८	७७.२	५९७.७	६७२.८	१७४.१	४५.५	८.२	०	१५४.९	२३०.१

अनुसूची २:अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा लघुविद्युत् आयोजनाको सूची

क्र. सं	योजनाको नाम	गा. वि. स.	बिजुली (कि. वा.)	लाभान्वित घरधुरी
1	होपरीगडा	सिष्टि	50	600
2	कालागतड	ब्रह्मदेव	43	453
3	खार खोला दोस्रो	खार	34	400
4	कालागाड	हिकिला	34	314
5	घट्टेगाड	लटिनाथ	25	377
6	बगद खोला	इयाकोट	25	226
7	गुल्जर	गुल्जर	25	400
8	कुकुरेगाड	पिपलचौरी	21	210
9	बुलिंबगाडा	गुल्जर	20.5	191
10	सिना	सुन्सेरा	18	250
11	खार खोला	खार	17	172
12	दुम्लिङ्गाड	राल्पा	13.4	110
13	शुल्मीखोला	गुल्जर	13	152
14	तीनकर घट्टा	ब्यांस	12	65
15	दोगाड	लटिनाथ	11.5	115
16	दहगाड	गुल्जर	11	78
17	मुल खोला	सिष्टि	9.5	90
18	रणथल	राप्ला	9	75
19	सीमर	धरी	9	108
20	राप्ला	राप्ला	8	65
21	चडे पहिलो	खण्डेश्वरी	7	72
22	चडे दोश्रो	खण्डेश्वरी	6	66
23	थुम्की खोला	तपोवन	5.5	56
24	बर्कु	तपोवन	5.5	56
		कुल	432.9	4701

(स्रोत:DDC 2013)

अनुसूची ३:अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा भू-फैलावटको अवस्था

क्र.सं	भू-फैलावटको श्रेणी	क्षेत्रफल	
		हे.	प्रतिशत
1	वन	62,930.61	33.08
2	हिमाली भड्याड	43,670.10	22.96
3	हिउँ	37,524.31	19.73
4	बुट्यान	17,846.99	9.38
5	कृषि	16,128.28	8.48
6	पहाडी छेउ घाँसे मैदान	11,037.66	5.80
7	बाँभो जमिन	750.90	0.39
8	नदी, खोला , ताल र पोखरी	265.38	0.14
9	निर्माण पूर्वाधार संरचनागत क्षेत्र	79.25	0.04
	कुल	190,233.47	100

(स्रोत:ICIMOD 2013)

अनुसूची ४: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जनसंख्या र बस्तीको जानकारी

क्र. सं	गा.वि.स	बस्ती	घरधुरी	जनसंख्या		
				पुरुष	महिला	कुल
1	ब्रह्मदेव	14	323	998	1000	1988
2	ब्याँस	3	149	327	326	653
3	छपरी	35	453	1450	1489	2939
4	धरी	32	671	2146	2114	4260
5	धैलाकोट	21	412	1292	1289	2581
6	ईयरकोट	21	324	1189	1099	2288
7	घुसा	9	182	638	655	1293
8	गुल्जर	17	587	1869	1862	3731
9	हिकिला	13	405	1265	1318	2583
10	हुति	19	439	1515	1468	2983
11	काटै	9	480	1438	1427	2865
12	खण्डेश्वरी	32	376	1259	1326	2587
13	खार	29	625	1897	1785	3682
14	लटिनाथ	33	624	1955	2038	3993
15	पिपलचौरी	18	347	1160	1042	2202
16	राल्पा	17	227	673	616	1289
17	शेरी	25	380	1065	1081	2186
18	सिप्टि	41	645	2102	1835	3937
19	सितौला	25	428	1327	1285	2612
20	सुनसेरा	14	545	1608	1603	3211
21	तपोवन	13	357	1076	1039	2115
कुल		427	8989	28541	28120	56661

अनुसूची ४ क: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा खाद्यान्न प्रशस्त हुने महिना

गा.वि.स	महिना				कुल घरधुरी
	१-३	३-६	६-१२	> १२	
ब्रह्मदेव	२८०	३२३	४६	४	६५३
ब्याँस	७९	३१९	१३३	१२	५४३
छपरी	१९२	२७३	१७	०	४८२
धरी	५६	२५६	३१०	२	६२४
धैलाकोट	३८	१९३	२३२	०	४६३
ईयरकोट	२२४	१३०	०	०	३५४
घुसा	१००	११६	८	०	२२४
गुल्जर	९०	४४६	९०	०	६२६
हिकिला	२८८	१२८	२४	०	४४०
हुति	१५३	१६७	१५१	०	४७१
काटै	३०२	१७०	२१	०	४९३
खण्डेश्वरी	२१	६४६	०	०	६६७
खार	७१	२५४	२७८	५१	६५४
लटिनाथ	१७२	३४९	१४७	१०	६७८
पिपलचौरी	३०६	१८	०	०	३२४
राल्या	१०३	६३	८१	२५	२७२
शेरी	९६	१६०	११०	२०	३८६
सिष्टि	२१७	१६६	११०	४	४९७
सितौला	१८	१४७	४७९	९३	७३७
सुनसेरा	३७४	११०	२७	०	५११
तपोवन	४०	१५१	१३०	४	३२५
कुल	३२२०	४५८५	२३९४	२२५	१०४२४

(स्रोत: District Profile, Darchula 2009)

अनुसूची ५: दार्चुलाको मानव विकास सम्बन्धी प्रमुख सूचकाङ्कहरू

मानव विकास सम्बन्धी प्रमुख सूचकाङ्कहरू	नेपाल	दार्चुला
औसत आयु	६०.९८	५६.४३
औसत आयु सूचकाङ्क	०.६०	०.५२
प्रौढ साक्षरता अनुपात (%)	४८.६०	४१.५०
विद्यालयमा रहने औसत वर्ष	२.७५	२.७३
शैक्षिक उपलब्धी सूचकाङ्क	०.३९	०.३४
आम्दानी प्रतिव्यक्ति (\$)	२४०.००	२१६.००
आय सूचकाङ्क	०.४३	०.४१
मानव विकास सूचकाङ्क	०.४७	०.४२

(स्रोत:HRD report, UNDP 2011)

अनुसूची ६: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पाइने वनस्पतिका प्रकारहरु

वनस्पतिका प्रकारहरु	क्षेत्रफल	
	हे.	प्रतिशत
हिमाली भड्याड	43,670.10	32.23
शितोष्ण चौडापाते वन	26,572.25	19.61
उप हिमाली कोणधारी वन	23,316.16	17.21
लेकाली/ प्रारम्भिक बुट्यान क्षेत्र	12,515.69	9.24
उप उष्ण चौडापाते वन	12,425.98	9.17
पहाडी छेउ घाँसे मैदान	11,037.66	8.15
माध्यमिक बुट्यान क्षेत्र Secondary scrubland	5,331.30	3.93
Sub-tropical broadleaved forest	616.21	0.45
कुल	135,485.35	100

(स्रोत:ICIMOD 2013)

अनुसूची ७: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा लोपोन्मुख (E), खतरामा परेका (T) र संरक्षित गरिएका (P) वनस्पतिका प्रकारहरु

क्र. सं	वैज्ञानिक नाम	नेपाली नाम	फेमिलि	अवस्था संकेत		Legal Status
				IUCN	CITES	
क	वनस्पतिको प्रजाति					
1	<i>Dactyloporia hattazeria</i>	पाँच औले	Orchidaceae	-	II	P
2	<i>Picrorhiza scrophulariflora</i>	केटुकि	Scrophulariaceae	V		P
3	<i>Nardostachys grandiflora</i>	जटामसि	Valerianaceae	V	II	P
5	<i>Valeriana jatamansi</i>	सुगन्धवाल	Valerianaceae		II	P
6	<i>Rauwolfia serpentine</i>	सर्पगन्धा	Apocynaceae	E	II	P
7	<i>Abies spectabilis</i>	तालिसपत्र	Pinaceae		II	P
8	<i>Pinus wallichina</i>	गोत्रेसल्ला	Pinaceae		II	
9	<i>Aconitum heterophyllum</i>	विष	Ranunculaceae	R		
10	<i>Meconopsis regia</i>	हिमाली पप्पी	Papaveraceae		III	
11	<i>Lichens</i>	भ्याँउ	-			P
12	<i>Orchidaceae</i>	सुनगाभा	Orchids		II	
13	<i>Swertia chirayita</i>	चिराईतो	Gentianaceae	V		
14	<i>Taxus baccata</i>	लौठ सल्ला	Taxaceae		II	P
ख	वन्यजन्तु – स्तनधारी					
1	<i>Naemorhedus goral</i>	घोरल	Bovidae		I	
2	<i>Moschus chrysogaster</i>	कस्तुरि मृग	Cervidae	E	I	P

क. सं	वैज्ञानिक नाम	नेपाली नाम	फेमिलि	अवस्था संकेट		Legal Status
				IUCN	CITES	
क	वनस्पतिको प्रजाति					
३	<i>Ailurus fulgens</i>	हाब्रे	Ailuridae	E	I	P
४	<i>Uncia uncia</i>	हिउ चितुवा	Felidae	E	I	
५	<i>Selenarctos thibetanus</i>	कालो भालु	Ursidae	V		
६	<i>Bos grunniens</i>	याक	Bovidae	V	I	
७	<i>Hemitragus Jemlahicus</i>	भारल	Bovidae	V	K	
८	<i>Canis aurevs</i>	स्याल	Canidae		III	
ग	वन्यजन्तु – चराचुरुङ्गी					
१	<i>Lophophorus impejanus</i>	डाँफे	Phasianidae		I	
२	<i>Tragopan Satyra</i>	मोनाल	Phasianidae	E	III	

(स्रोत: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र, DNPWC, २००९)

अनुसूची ८: अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा पाइने गैरकाष्ठ वन पैदावर तथा जडीबुटीहरू को सूची

क्र.सं	अंग्रेजीमा नाम	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम	क्र.सं	अंग्रेजीमा नाम	नेपाली नाम	वैज्ञानिक नाम
1	Amala	अमला	<i>Phyllanthus embilca</i>	29	Paun ko bokra	पौनको बोका	<i>Bauhinia spp</i>
2	Bhakimlo	भकिम्लो	<i>Rhus javanica</i>	30	Ritha	रिठा	<i>Sapidas mukorossi</i>
3	Bhaykur	भ्याकूर	<i>Dioscores deltoides</i>	31	Sanjiban	सजिवन	<i>Origanum vulgare</i>
4	Bhojpatra	भोजपत्र	<i>Betula utilis</i>	32	Satuwa	सतुवा	<i>Peris poliphylla</i>
5	Bhorlako bokra	भोर्लाको बोका	<i>Bauhinia valli</i>	33	Setak chini	सेतक चिनि	
6	Bhutkesh	भुतकेश	<i>Selinum condollii</i>	34	Siltimur	सिलतिमुर	<i>Lindera neesiana</i>
7	Bojho	बोभो	<i>Acorus calamus</i>	35	Tejpat	तेजपात	<i>Cinnamou m tamala</i>
8	Chayu	चयु	<i>Agricus spp.</i>	36	Thingre salla	ठिग्रे सल्ला	<i>Tsuga dumosa</i>
9	Chhatiwan ko Bokra	छतिवनको बोका	<i>Alstonia spinulosa</i>	37	Timur	टिमुर	<i>Zanthoxylum aramatum</i>
10	Chiryito	चिराइतो	<i>Swertia chirita</i>	38	Yarsa gumba	यासागुम्बा	<i>Cordyceps sinensis</i>
11	Chutro Bokra	चुत्रोको बोका	<i>Berberis aristrsta</i>				
12	Daru haldi	दारु हल्दि	<i>Mahonia napalensis</i>				
13	Dhupipat	धुपि पात	<i>Juniperous indica</i>				
14	Dlachani	दालचिनि	<i>Cinnamomum tamala</i>				
15	Guchii Chyau	गुच्चि च्याउ	<i>Morchella Spp.</i>				
16	Haldi	हल्दि	<i>Curcuma angustifolia</i>				
17	Jhyau	भचानु	<i>Permelia nepalensis</i>				

18	Kachur Jara	कचुर जरा	<i>Curcuma zedooria</i>				
19	Kakadsingi	ककडसिंगि	<i>Cucumis melo</i>				
20	Kalchuri ko bokra	कलचुरिको वोक्रा					
21	Kaulko bokra	कौलोको वोक्रा	<i>Persea odoratissima</i>				
22	Kurilo	कुरिलो	<i>Asparagus racemosus</i>				
23	Kurilo Jara	कुरिलोको जरा	<i>Asparagus racemosus</i>				
24	Kutki	कटुकि	<i>Picrorhiza scrophularieflora</i>				
25	Kutko	कटुकि	<i>Picrorhiza spp</i>				
26	Lauth salla	लौठ सल्ला	<i>Taxus baccata</i>				
27	Nirmasi	निरमसि	<i>Pamassia nubicola</i>				
28	Pakhened	पाषाणभेद	<i>Bergenia ciliata</i>				

(अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र , DNPWC 2009)

अनुसूची ९ कःगैरकाष्ठ वन पैदावर निकासाको विवरण

	यासांगुम्वा	चिराइतो	गुच्ची च्याउ	सतुवा	वनलसुन	साधारण च्याउ	टिमुर	रिठा	दालचिनी	काला दनान	कुटकी	पाषाणवेद	जटामासी	सुगन्धवाल	तेजपात	अल्लो
अप्रिल / मैई	179.78		27	2650	80							200	140	150	2000	
मैई / जून	466.55		11.7	1248	87											
जून / जुलाई	149.5			821	1134	1540										
जुलाई / अगस्त	8.7			104.7		1000	250									
अगस्त / सेप्टेम्बर	1.8	1800		97		195										
सेप्टेम्बर / अक्टोबर																
अक्टोबर / नोभेम्बर	32.1	500						3000.5	200	40	530					
नोभेम्बर / डिसेम्बर																6000
साल २०१४ डिसेम्बर / जानुवरी												2000			3500	2800
जानुवरी / फेब्रुवरी																
फेब्रुवरी / मार्च	1												200			
मार्च / अप्रिल	15.95															
जम्मा (कि. ग्रा)	862.98	2300	38.7	4921	1301	2735	250	3000.5	200	40	530	2200	340	150	5500	8800

(स्रोत: DFO Darchula 2013/2014)

अनुसूची ९ खअपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा गैरकाष्ठ वन पैदावर र अन्य प्राकृतिक श्रोतको उत्पादनको अवस्था

क्र.सं.	गैर काष्ठ वन पैदावर	वैज्ञानिक नाम	राज्य	सुन्सेरी	औलाकोट	हुत	पिपलचोरी	हिकला	धारी	अपीनाम्पा	खार	इयरकोट	सिप्टी	सेरी	व्यास	लटिनाथ	तपोवन	घुसा	खण्डेश्वरी	गुल्जर	सितौला	कि.ग्रा
1	अल्लो		30		20			100	50	1000	1000	5000	200	10	20	50	250	5000	5000	100	50	37050
2	अमला	Phyllanthus emblica								50	10		500	25		50	500					1135
3	भोजपत्र बोका	Betula		500										50								550
4	बिखजरा	Aconitum																200				200
5	चिराइलो	Swertia	5000	200	35				2	10			5					20	5			5277
6	दालचिनी बोका	Cinnamon								100		20		10						20		240
7	गिटी बोका			5000		20																5020
8	गुची च्याउ	Morchella		20	50		50	500	1	50	1			50					10			732
9	जटामासी		200	1000										25				50	200		100	1575
10	जिम्बू													200								200
11	कटकी		1000					500							5000			100	100		50	22250
12	कोलो बोका			5000																		5000
13	लसुन		500					500							50			1000	50		20	2120
14	लोक्ता	Danphevoluwa						140					2000	2000		100	100	2500	1000	150		7990
15	पदमचाल	Rheumodi	2500	5000				200						100				100	500		250	31150
16	पाँचऔले	Dactelorrhizahattazeria	10	2										25				50	10		10	107
17	पाषणवेद		2000					200	200	200	500					500				50		61250
18	पावन बोका			3000																		3000
19	रिडा	Sapindus mukoroosii						100	100		50					200	50					21000
20	साघारण च्याउ		50	100	20	100		300	200	3	10	10		2				50			5	1030
21	सतुवा		500		50		500	100	10		20	20			20					300	1000	3870
22	सेल्काचिनी			2000																		2000
23	सेवक चिनी		200					300		300				100				200		20	200	4020
24	सुगन्धवाल	Valeriana wallichi	5000	100	50			200		25	25	25					35	30	10			8050
25	तेजपात	Cinnamontamala		1000				500		50			50			5000		200	50	50	50	17150

२	टिमुर	Zanthoxylum	३०००	५००	३०	२०	०	२००	०	३०	२०	२५	२०	१०	१०	५	१०	६३०	
७	यासा		३००	२०	१०	५	१००	५०	२०				१५०			२५०	२००	५०	११५५
८	चिउरी											१५	१५००		३०००				६२५०

माथि उल्लेखित गैरकाष्ठ वन पैदावर/जडीबुटीको संकलन अनुमति कुल परिमाण को ६५% देखि ७५% हुन सक्छ। सतुवा, वनलसुन र केटुकी को संकलन पहिलो वर्षमा निषेध हुने छ। करिबि अनुगमन अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको वार्डेन कार्यालय द्वारा सम्पन्न हुनु पर्दछ।

ढुङ्गा	२००,०००क्यु. फि.	अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको स्थानीय द्वारा प्रमाणित हुनु पर्ने
बालुवा	१५०,०००क्यु. फि.	
गिट्टी	१५०,०००क्यु. फि.	

(अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालयको Record 2014)

अनुसूची १०: सामुदायिक वनको विवरण

क्र. सं	सामुदायिक वन	गाविस/वार्ड	क्षेत्रफल (हे.)	घरधुरी	जनसंख्या
१	युवा तुतु तितरी	धरी ६	४६.५	९७	६९५
२	दउला भूँईकोट पैरो	धरी ५, ६	५.३	६०	२०५
३	तुतु तितरी	धरी ६, ७	५४.४	१२१	८४४
४	खेल्से थामधार रतुवा	धरी ५	२४.७५	४४	३२१
५	थामधार रतुवा	ब्रह्मदेव ८, ९	३६	५७	४२४
६	श्रीवगड	चपरी ८	७८.७५	६७	४३३

7	आंगले	चपरी ६	4.5	34	209
8	थाम पनायर	चपरी ७, ९	5.2	59	101
9	काफल धार मलेर	चपरी ५	11.6	34	318
10	लटिनाथ	चपरी २, ९	162	360	2247
11	रानी	ईयरकोट ७, ६	2.68	20	143
12	धानफे	ईयरकोट	32.5	84	581
13	बसनधार	ईयरकोट ७	72	35	193
14	सिद्धनाथ	ईयरकोट ६, ७	10.4	64	450
15	भगवतीरानी	ईयरकोट ७, ८	31.6	59	357
16	मुवा	काटै ४	5.26	78	566
17	दोनइया	काटै ९	42.542	185	1266
18	गदानी धार	काटै ७	7.81	32	178
19	सिरद	काटै ४	10.2	37	195
20	डाडा महिला	काटै ४	3.5	26	154
21	लटिनाथ	काटै ४	8.98	76	544
22	मलिकार्जनु	काटै ६, ७, ८	74.18	185	1266
23	दुइकाकोठा	काटै १, २, ३	15.18	147	903
24	चुवाड	काटै ७	5.67	50	194
25	पारिखार	खार ६	10.4	33	333
26	ज्यामिरे	खार ५	9.4	51	333
27	जुगेपानी	खार ७	2.34	60	409
28	गोकर्णगोदानी	खार ३	23.1	116	791
29	सिनादखोला	खार ८, ९	4.48	44	107
30	चन्दन	खार २	2.64	43	262
31	बिरलधरथौलापानी	खार १	3.21	64	407
32	घट्टेखोला	खार ४	4.16	22	91
33	हुडकेखोला	खार १, २	2.5	29	192
34	परिपटल महिला	खार ७, ८, ९	11	120	836
35	ककनाउ खोला	खार ५	10	34	199

36	लामपानी	खार ९	8.06	29	149
37	थाम	खार काटै १, २, ३, ५	150.65	126	423
38	सिमलधार ज्यामिरे	खार ६ र धुलिगाडा	5.73	18	91
39	केदारनाथ	खार १, २, ३	13.18	116	484
40	पातेली बिसाउने	खार ६ र धुलिगाडा	52.47	136	969
41	कतेरी बिसाउने	सिप्टी ४	5	110	378
42	सेलापतल	सिप्टी ८	6	12	100
43	बजल्यानी	सिप्टी २	21	40	272
44	पग्रानी	घुसा १	119.52	25	163
45	जोलेधर	खण्डेश्वरी ५, ६, ७	6.12	29	214
46	दोठी	खण्डेश्वरी ७	7.36	45	316
47	बरोसेपानी	खण्डेश्वरी ८	12.5	41	304
48	दोठीनाला	खण्डेश्वरी ७	10.8	45	316
49	खोलेटरउला	खण्डेश्वरी ५, ६	3.41	55	378
50	बिसुन्धर	खण्डेश्वरी ४	8	35	261
51	चडेपानी	खण्डेश्वरी ५, ६	8.7	21	139
52	चिलढुंग्रा महिला	खण्डेश्वरी ९	78.5	40	227
53	फापरे	सितौला ९	45.5	120	882
54	सलल्यादी	गुल्जर २, ३	10	75	468
55	हेरन	गुल्जर ४	5.6	37	262
56	दुर्गा मन्दिर	गुल्जर ७	7	51	346
57	गौरी	गुल्जर ४, ५, ६	60	122	976
58	लिदेले	गुल्जर ५, ६	6	87	601
59	दमकुमारी	गुल्जर ७, ८	33.5	103	681
60	बिसोना	गुल्जर ७, ८	10.4	105	632
61	कलेनजर	गुल्जर ७, ८	15.5	106	632
62	दलुना	लटिनाथ ८	38.59	45	270
63	ओसनी	लटिनाथ ८	7	45	270
64	ओसनी	लटिनाथ ८	5.4	41	198
65	तितोली	लटिनाथ १, २, ३	64.4	274	1831
66	घट्टेखोला	लटिनाथ ९	5.67	28	194

67	बजनी किला ओसद	लटिनाथ७	121	56	928
68	चांगु	ब्या"स १, २, ३, ४, ५	125	96	521
69	तिनकर	ब्या"स ६, ७, ८, ९	91.7	66	316
70	दुम्लिङ्ग	राप्ला ६, ७, ८	5698	87	498
71	गोरखनाथ	राप्ला ४, ५	78	52	311
72	नामजुङ्ग	राप्ला १, २, ३, ४	49.25	55	321
73	दुर्गा भवानी ठदाइजर	राप्ला ४, ६	260	28	219
74	ठदाइजर	सुनसेरा ६	5.6	110	753
75	रानी	सुनसेरा ८	122.5	44	280
76	सिद्धेश्वर	सुनसेरा १, २, ३, ९	2672	162	1060
77	ब्रह्मलेख	सुनसेरा ४, ५, ६, ७ धौलाकोट १, २	310.25	226	1596
78	सम्पलरानी	सुनसेरा ४, ५, ६, ७	255	148	956
79	माहादेव	सुनसेरा ९	69	27	173
80	जनकथा	धौलाकोट ४, ५	24.4	89	617
81	बुरौशधर	धौलाकोट ४	3.3	46	243
82	हपलाकामदेनी	धौलाकोट ३	4	56	328
83	हपलाकामदेनी	धौलाकोट ९	81.15	40	310
84	घर तलि	धौलाकोट १, २	7	85	500
85	जय दुर्गे	धौलाकोट ४, ५	30.64	131	822
86	घर माथि	धौलाकोट ६	15.5	29	194
87	गौरीरानी	हुती १, २, ३, ८, ९	131.25	205	1000
88	भासेकहली	हुती ३, ४ धौलाकोट ८	27.37	100	769
89	परिवन तुश्रदी	हुती ६	11.15	54	384
90	ओखल गडा	हुती २, ३	11.11	51	310
91		हुती ७	74.37	43	259
92	फापररादी	पिपलचौरी ७	5.99	148	954
93	बसपली	पिपलचौरी ६, ७	3.62	80	1100
94	सौतेली	पिपलचौरी ९	3.2	63	428

१५	ब्रह्मलेख कैचुला	पिपलचौरी २, ३, ४	१३१	१४८	१५४
१६	मलिकार्जुन धाड	पिपलचौरी ६, ७	३५	८०	५००
१७	चौपारी चौकेढुंगा	पिपलचौरी २, ३, ४	५१.१	१४७	१६१
१८	दुर्गा भवानी	पिपलचौरी ८, ९	७६.२१	६३	४२८
१९	हिकिला	हिकिला १, ९	२८०५	४११	२७७२
जम्मा			१५०६४.०३२	८०१५	६१८३१

(स्रोत: DFO Darchula 2009)

अनुसूची ११: अपीनाम्मा संरक्षण क्षेत्रमा खाने पानी आपूर्ति र सरसफाइ को स्थिति

क्र. सं	गाविस	जनसंख्या	घरधुरी संख्या	सार्वजनिक पानी धारा	लाभान्वित घरधुरी	निजी पानी धारा	स्थायी शौचालय
१	सेरी	२१४६	३७१	७५	२४७	३	१५४
२	तपोवन	२११५	३४०	८०	३११	२७	२०२
३	लटिनाथ	३१२०	६२३	२०१	१२३	३३	७५
४	गुल्जर	३६४८	५८४	१५३	७३२	३७	१२१
५	खण्डेश्वरी	२५८७	३७६	८०	३१२	१	१७७
६	घुसा	१२१३	१८२	३१	२३४	१	१०२
७	सितौला	२६१२	४२८	१७	४६४	१७	१०
८	सिप्टी	३६३१	६४२	७३	८१२	१११	१११
९	ईयरकोट	२१०८	३२३	७१	३८०		१०७
१०	खार	३६६६	६२३	१६५	७५३	११	१६
११	काटे	२८६५	४७१	१६४	५१२		११३
१२	छापारी	२८०८	४५४	११८	४०३		
१३	ब्रह्मदेव	२१८८	३११	१५	३५७		७०
१४	धारी	३८११	६७१	१४५	६८४		४०
१५	हिकिला	२५८३	३११	८५	७७४		७०
१६	पिपलचौरी	२१३७	३४७	३७	२११		८
१७	हुती	२६१४	४३१	३७	२११		३४
१८	धौलाकोट	२५८१	४११	१२३	३८४	८	१
१९	सुनसेरा	३२११	६२०	७८	३०७	१	६३
२०	राप्ला	१२०७	२२७	२१	२१४		४६
२१	व्य"ास	६५३	१४१	८	१५०		६२

	जम्मा	55360	9015	1953	9711	258	1758
--	-------	-------	------	------	------	-----	------

(स्रोत: DDC Darchula 2009)

अनुसूची १२ अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रमा यासांगुम्बा संकलन गर्ने स्थल

क्र. सं	गाविस	यासां स्थल
1	व्यास	अपी, नाम्पा, बुढी, पोला, तिनकार, बोलन, रक्षण, सुन्तला
2	राप्ला	मुन्ती, तिन चड, शिवनाथ, हुमातुमडी, दुबिवन, गलागशा, साम्पा, धरसाम्पा
3	खण्डेश्वरी	छति खोला, घट्टा खोला, धर्मा घर, आन्टिखाना, बयाई, काटै खोला/सौनठी, पथा खोला, बोटन ढुंगा, भदला, कपुगाड, खोररु, धनसेरा, कालागडा, सुनी
4	घुसा	लोलु, रोखपु, धौला ओदार, बबई, कालढुंगे, खौल्टा, मकुर, नाता, फपरा, रिङ्गदापानी, ठडौलो, बइसल, ठाडापानी, बयली, दोमल, दोपाखा, गौठलीघोल, हातीलाबगर, थलीवन, भल्या खोला, तलगाड, सिमर, धन्नकुना, बटदेरा
5	सितौला	सतगंगा, चैमतला, फफुलक
6	गुल्जर	धुल्लक, फलरीमेला, बटुला ढुंगा, धर्म घर, चर्चरा

(स्रोत: Bhatta 2064)

अनुसूची १३: तार्किक रूपरेखा (Logical Framework)

क. लक्ष्य

विवरण	निरपेक्ष रूपमा प्रमाण दिनेसूचक	प्रमाणिकरणको माध्यम	जोखिम र अनुमान
लक्ष्य: प्राकृतिक स्रोत साधनको बुद्धिमत्ता प्रयोग गरि संरक्षण र विकासको गतिविधिहरू तथा स्थानीय जनताको सक्रिय सहभागिताको माध्य बाट अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको जैविक विविधता, पारिस्थितिकीय प्रणाली, पारिस्थितिकीय पूर्णता, सामाजिक-आर्थिक समृद्धिलाई कायम राख्नु	<ul style="list-style-type: none"> वनले ढाकिएको क्षेत्रमा परिवर्तन दुर्लभप्रजातिको स्वयं समर्थ (viable) जनसंख्या कायम रहेको पारिस्थितिकीय पूर्णतामा वृद्धि स्थानीय जनताको आयस्रोतमा उन्नती 	<ul style="list-style-type: none"> वनले ढाकिएको क्षेत्रको सर्वेक्षण प्रतिवेदन दुर्लभ प्रजातिको जनगणना पारिस्थितिकीय प्रणाली सेवा भुक्तानी (PES) को अध्ययन प्रतिवेदन सामाजिक सर्वेक्षण प्रतिवेदन 	<ul style="list-style-type: none"> प्रभावकारी उपायहरू बाट गैर सिकारी तथा व्यापार नियन्त्रण गर्न सकिन्छ, उचित नीतिहरू लागु गर्ने (अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रव्यवस्थापन निर्देशिका, गैर काष्ठ वन पैदावार उप-क्षेत्र योजनाहरू)

विषयगत कार्यक्रम र उपजहरू (Thematic Programs and Outputs)

वृत्तान्त विवरण	निरपेक्ष रूपमा प्रमाण दिनेसूचक	प्रमाणिकरणको माध्यम	जोखिम र अनुमान
१. प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन (चरन क्षेत्र व्यवस्थापन, वन संरक्षण, गैर काष्ठ वन पैदावार)	<ul style="list-style-type: none"> चरन क्षेत्रमा चाप घटेको वनले ढाकिएको क्षेत्रमा परिवर्तन उच्च मूल्य गैर काष्ठ वन पैदावारको समुचित वार्षिक उत्पादन कायम रहेको र दिगो कटानको अभ्यास (sustainable harvesting) 	<ul style="list-style-type: none"> चरन क्षेत्रको सर्वेक्षण (inventory) स्थानीय गोठालोहरूको सोचाइ वन सर्वेक्षण (inventory) गैर काष्ठ वन पैदावार उप-क्षेत्र योजनाहरू र अनुगमन प्रतिवेदन 	चरन क्षेत्रमा जलवायुको प्रभाव उच्च नभएको, यासाको संकलनको अनुगमन राम्रि गरिएको
२. प्रजाति संरक्षण कार्यक्रम (वासस्थान	<ul style="list-style-type: none"> हिउँ चितुवा, कस्तुरी र अन्य सिकार 	<ul style="list-style-type: none"> वासस्थान अनुगमन सर्वेक्षण 	WCCB ले प्रभावकारी रूपमा

<p>सुधार, चोरी सिकारी तथा व्यापार सगं लड्नु, मानव र वन्यजन्तु बीच को द्वन्द्वलाइ सम्बोधन गर्नु</p>	<p>प्रजातिको (prey species) वासस्थानमा सुधार आएको</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ शून्य चोरी सिकार उपलब्धी ■ वन्यजन्तु तस्करी केहि प्रतिशतले घट्नु ■ मानव र वन्यजन्तु बीच को द्वन्द्वको घटनामा केहि प्रतिशत कमि 	<ul style="list-style-type: none"> ■ स्थानीय संस्था द्वारा गैर सिकारी को कुनै रेकर्ड नभएको ■ WCCB जिल्ला स्तर द्वारा वन्यजन्तु व्यापारमा कमी भएको अभिलेख ■ सेक्टर कार्यलय बाट क्षति र हानिको रिपोर्ट 	<p>कार्य गर्न राजनीतिक स्थिरता कायम भएको</p> <p>भारत र चीन बाट सहकार्य सुनिश्चित हुने</p>
<p>३. ग्रामीण विकास (बाटो र पुल निर्माण, स्कुललाइ सहयोग, पिउने पानी आयोजना, जल बिद्युत्)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ बाटोको लम्बाई र थपिएको पुलको संख्या ■ सहयोग प्राप्त स्कुलहरु को संख्यामा बृद्धि ■ नया पिउने पानी आयोजना पूरा भएको संख्या ■ काठको पोलमा बदलिएको वितरण लाइनको संख्या 	<ul style="list-style-type: none"> ■ फिल्ड रिपोर्ट/कार्य सम्पादन रिपोर्ट ■ जल बिद्युत् व्यवस्थापन समिति को रिपोर्ट ■ फिल्ड भ्रमण रिपोर्ट 	<p>DDC (निरिक्षण इन्जिनियर) द्वारा प्राविधिक सहयोग समय मै उपलब्ध हुनेछ, सामुदायिक वन उपभोक्त समूह सक्रिय हुनछे र प्रतिस्थापनको लागि रुख पोल प्रदान गर्नेछ</p>
<p>४. जीविकोपार्जनमा सुधार (गैर काष्ठ वन पैदावार व्यवस्थापन, खेती र अन्य पेशामा आधारित जीविकोपार्जन)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ जीविकोपार्जनमा सुधार भएको घरधुरीको प्रतिशत ■ नगदे बाली/ तरकारी उद्यन द्वारा लाभान्वित घरधुरीको प्रतिशत ■ खेती बाह्यका कृयाकलाप बाट लाभान्वित घरधुरीको प्रतिशत 	<ul style="list-style-type: none"> ■ सामाजिक सर्वेक्षण ■ अनुगमन र प्रभाव मूल्यांकन ■ फिल्ड भ्रमण रिपोर्ट 	<ul style="list-style-type: none"> ■ गैर काष्ठ वन पैदावार उप सेक्टर योजना स्वीकृत भएको र लागु भएको

	<ul style="list-style-type: none"> ■ उच्च महिला निकाय गठन र सक्रिय 		
<p>५. सम्पदा/सांस्कृतिक पर्यटनको सम्बर्धन - पवित्र स्थलहरूको अभिलेखीकरण, ट्रेकिङ्ग मार्ग/होम स्टे, सिप विकास)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ अभिलेखीकरण भएको पवित्र स्थलहरूको संख्या ■ विकसित ट्रेकिङ्ग मार्ग/होम स्टेको संख्या ■ सिप विकास भएको व्यक्तिको संख्या ■ पर्यटक र आगन्तुकहरूलाई स्तरीय जानकारी प्रदान 	<ul style="list-style-type: none"> ■ कागजात/प्रकाशन ■ फिल्ड अवलोकन ■ पर्यटक र आगन्तुकहरूको प्रतिक्रिया संकलन 	
<p>६. जलवायु परिवर्तन र विपत्ति जोखिम न्यूनीकरण (समुदायको सहनशीलताको विकास, विपत्ति जोखिम न्यूनीकरण)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ जलवायु स्मार्ट (climate smart) समुदायको संख्या ■ आपतकालीन उद्धार टोली लाई संस्थागत सहयोग ■ बायोईन्जिनियरिङ पद्धति प्रयोग भएको स्थलको संख्या ■ जोखिम दर्शाउने नक्साको विकास र प्रयोग 	<ul style="list-style-type: none"> ■ सामाजिक/ जलवायु सर्वेक्षण ■ आपतकालीन उद्धार टोली सँग नतिजा सलफल गर्न बैठक ■ फिल्ड सर्वेक्षण ■ फिल्ड रिपोर्ट ■ जोखिम दर्शाउने नक्सा र समुदाय सँग अन्तरवार्ता 	
<p>७. संरक्षण बारे शिक्षा र जनजागरण (संरक्षण शिक्षा, समुदायमा पहुँच, IEC सामाग्री वितरण)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ संरक्षण शिक्षा बारे अवगत भएको स्कूल/विद्यार्थीहरूको संख्या ■ समुदायमा पहुँच बढाउन सञ्चनलन भएको शिविरको 	<ul style="list-style-type: none"> ■ विद्यालयको रेकर्ड ■ विद्यालय व्यवस्थापन समिति सँग बैठक ■ फिल्ड रिपोर्ट ■ वितरण रिपोर्ट ■ सामाजिक सर्वेक्षण 	<p>विद्यालयमा संरक्षण शिक्षा प्रदान जिल्ला शिक्षा कार्यलय र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले सहयोग गर्नेछ,</p>

	<p>संख्या</p> <ul style="list-style-type: none"> समुदायमा पहुँच बढाउन सञ्चनलन भएको शिविरबाट तालिम प्राप्त स्थानीय जनताको संख्या IEC सामाग्री प्राप्त भएको स्थानीय जनताको संख्या 		
<p>८. संस्थागत स्थापना (Institutional Setup) र क्षमता विकास</p>	<p>अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका स्वीकृत र सक्रिय</p> <p>अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रव्यवस्थापन परिषद स्थापना</p> <ul style="list-style-type: none"> ३ वटा स्थलमा अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय र सेक्टर कार्यालयको स्थापना क्षमता विकास प्रदान भएको कर्मचारीको संख्या 	<ul style="list-style-type: none"> स्वीकृत अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन निर्देशिका अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र कार्यालय व्यवस्थापन परिषद र सेक्टर कार्यालय प्रशिक्षण मूल्यांकन रिपोर्ट 	
<p>१०. अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्यांकन</p>	<ul style="list-style-type: none"> पारिस्थितिक सम्बन्धि सञ्चालित अनुसन्धानको संख्या (दुर्लभ वन्य प्रजाति, गैर काष्ठ वन पैदावार, चरन क्षेत्र, वनस्पती आदि) सञ्चालित अनुगमन 	<ul style="list-style-type: none"> अनुसन्धान रिपोर्ट/ कागजात अनुगमन र मूल्यांकन रिपोर्ट सुधार गरिएको अनुगमन योजना 	<p>अनुसन्धानको लागी सरकारले पर्याप्त स्रोत निर्धारण गरेको सरकारलाई ICIMOD को तर्फ बाट सहयोग जारी</p>

	<p>र मूल्यांकन कृयाकलापको संख्या र सरोकारवालाहरु सँग ती कृयाकलापको नतिजाको प्रचार प्रसार</p> <p>■ सुधारीएको अनुगमन योजना</p>		
--	--	--	--

अनुसूची १४:अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको कृयाकलाप बजेट (२०१५-२०१९)

क्र.सं	बिषयगत कृयाकलाप	एकाइ	परिमाण	पहिलो वर्ष	दोश्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाचौं वर्ष	कुल (ने. रु. ०००मा)
१. प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन आयोजना									
१.१. चरन क्षेत्रव्यवस्थापन र पशु नस्ल सुधार									
१.१.१	स्रोत सर्वेक्षण (Resource inventory) र उप सेक्टर योजनाको तयारी (यासांगुम्बा, पाँच औले, सतुवा, रिठा र कुट्की)	वटा	५	०	६००	६६०	३६०	०	१६२०
१.१.२	चरन क्षेत्र को सर्वेक्षण (inventory)	चरन क्षेत्र	३	०	३००	४४०	३६०	०	११००
१.१.३	ह्रास आएको चरन क्षेत्र को पुनर्स्थापना	चरन क्षेत्र	३	०	४००	४४०	४८०	०	१३२०
१.१.४	चरन क्षेत्रमा भौतिक पूर्वधार	वटा	३	२००	२००	२००	०	०	६००

	प्रदान गर्ने								
1.1.5	घुम्ती पशु शल्यचिकित्सक शिविरलाई सहयोग	चरन क्षेत्र	6	0	100	220	120	260	700
1.1.6	गोठालाहरुलाई लक्षित जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन	संख्या	6	300	0	360	0	360	1020
1.1.7	गुणस्तरीय/मिश्रित गाईबस्तु खरिद गर्न ५० प्रतिशत अनुदान	वटा	25	250	275	300	325	350	1500
1.1.8	चरन क्षेत्रमा घाँस, परालको उत्पादन	चरन क्षेत्र	3	100	110	120	0	0	330
1.1.9	दुग्ध वस्तुको बजारीकरणमा सहयोग	वटा	2	200	220	0	0	0	420
	कुल			1050	1875	2620	1645	970	8160

१.२ वन व्यवस्थापन

1.2.1	नविकरणको लागि वन कार्ययोजना तयारी	वटा	80	1000	1100	1200	650	700	4650
1.2.2	यासागुम्बा सकलनकर्ताहरु लागि वैकल्पिक उर्जाका श्रोतहरु मा सहयोग	डिपो	2	600	0	0	0	0	600
1.2.3	हिमाली क्षेत्रको चिमल वन/यासागुम्बा को नियमित अनुगमन	पटक	10	200	220	240	260	280	1200
1.2.4	वन/ वन श्रोतहरुको नियमित अनुगमन/संयुक्त अनुगमन	पटक	10	300	330	360	390	420	1800
1.2.5	सहभागितामूलक प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन योजना तयारी	वटा	16	640	704	768	832	896	3840
1.2.6	खार, लटिनाथ, हिकिला र ब्याँस मा बहुउद्देश्यीय गैर काष्ठ वन	वटा	4	800	880	120	130	140	2070

	पैदावर नर्सरी सञ्चालन								
1.2.7	बृक्षारोपण	विरुवा	250,000	0	220	240	260	280	1000
1.2.8	सामुदायिक वन उपभोक्त समूह लागि फिल्ड अवलोकन को प्रबन्ध	पटक	2	0	300	0	360	0	660
	कुल			3540	3754	2928	2882	2716	15820

२. प्रजाति संरक्षण कार्यक्रम

२.१ प्रजाति संरक्षण र वासस्थान व्यवस्थापन

2.1.1	चिन्हरूपी प्रजाति (flagship species) जस्तै हिउँ चितुवा, कालो भालु, कस्तुरी मृग आदिको वृहत वासस्थान अध्ययन	प्रजाति	4	0	500	550	600	650	2300
2.1.2	स्थानीय जनता लाई मुख्य वन्यजन्तुको अनुगमन गर्न तालिम दिने (प्रत्येक ५ वर्षमा)	प्रजाति	4	0	0	0	0	1200	1200
2.1.3	मुख्य वन्यजन्तुको मूल वासस्थान लाई ध्यान मा राखी जैविक विविधता हटस्पट (Hotspot) क्षेत्र रेखांकन गर्ने	प्रजाति	4	300	300	0	0	0	600
2.1.4	नाजुक क्षेत्रमा वासस्थान पुनर्स्थापनाको पहल	वटा	3	0	500	550	600	0	1650
2.1.5	वन्यजन्तु अनुगमन/गणना	वटा	5	300	300	300	300	300	1500
	कुल			600	1600	1400	1500	2150	7250

२.२ चोरी सिकारी र अवैध वन्यजन्तु व्यापार

2.2.1	WCCB लाई संस्थागत सहयोग	वटा	1	150	110	120	120	120	110
2.2.2	चोरी सिकारी नियन्त्रण सञ्चालन एकाइ को स्थापना र क्षमता विकास	वटा	6	200	220	120	130	0	670
2.2.3	अन्तरसीमाना समन्वय/सहकार्यको प्रबन्ध	एकाइ	5	200	220	240	260	280	1200
2.2.4	वन्यजन्तु व्यापार मार्ग को सर्वेक्षण/परिगणना (inventory) - ५ वटा	एक मुष्ट		0	0	300	0	0	300
2.2.5	APOUs/WCCB/ परिषद सदस्यहरुको लागि प्रदर्शनी भ्रमण (exposure visit) सञ्चालन	पटक	3	0	0	300	0	300	600
	कुल			550	550	1080	510	700	2880

२.३ मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व

2.3.1	मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व मा सार्वजनिक शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन	वटा	2	100	0	110	0	0	210
2.3.2	परम्परागत न्यूनीकरण उपायहरु लागि समर्थन	एक मुष्ट		0	0	300		360	660
2.3.3	वैकल्पिक खेति लागि समर्थन	एक मुष्ट	4	0	0	200	240	220	660
2.3.4	समुदायमा आधारित बीमा योजना/राहत कोष स्थापना	वटा	2		1000				1000
	कुल			100	1000	610	240	580	2530

३. ग्रामीण विकास कार्यक्रम

३.१ बाटो र पुल निर्माण र मरम्मत

३.१.१	तपोवन गा.वि.स.मा बाटो निर्माण को लागि सहयोग	स्थल	१	०	०	०	६००	०	६००
३.१.२	खण्डेश्वरी -६, मकारीकोट मा तारवार सहित बाटो चौडा गर्न सहयोग	स्थल	१	०	३००	०	०	०	३००
३.१.३	सिष्टि र हिकिलामा बाटो निर्माण	स्थल	२	०	०	३००	३३०	०	६३०
३.१.४	सुकुलन गुफा, पिपलचौरीमा बाटो निर्माण को लागि सहयोग	स्थल	१	०	०	०	५००	०	५००
३.१.५	धौलाकोटमा बाटो निर्माण	स्थल	१	०	३००	०	०	०	३००
३.१.६	पिपलचौरी १ र २, खेत घाट मा काठको पुल निर्माण	स्थल	१	०	०	०	४००	४४०	८४०
३.१.७	छपरी (ब्रह्म दह) १ देखि ८ सम्म बाटो निर्माण	स्थल	१	०	०	०	४००	०	४००
३.१.८	धारी र ब्रह्मदेवमा बाटो निर्माण	स्थल	२	०	०	४००	०	४८०	८८०
३.१.९	इयाकोट वडा ५ देखि ९ सम्म पुल निर्माण	स्थल	१	०	०	०	८००	०	८००
३.१.१०	ब्याँस गुफा सडक निर्माण, ब्याँस			०	०	८००	०	०	८००
३.१.११	ब्याँस र गागा मा पुल निर्माण			०	९००	०	०	०	९००
३.१.१२	दुम्लिङ्ग -८ देखि राल्या -९ (दुदी वन) सम्म बाटो निर्माण			०	०	०	०	८००	८००
३.१.१३	हुति -५ खति गाँउ देखि गोरी छाना मसान घाट सम्म बाटो निर्माण			८००	०	०	०	०	८००
	कुल			८००	१५००	१५००	३०३०	१७२०	८५५०

३.२ स्कूल र स्वास्थ्य चौकी निर्माण र मरम्मत

३.२.१	स्कूल मरम्मत, तपोवन माध्यमिक विद्यालय, तपोवन-५			०	०	०	०	५००	५००
३.२.२	स्कूल मरम्मत, भुवनेश्वरी			७००	०	०	०	०	७००

	प्राथमिक विद्यालय, तपोवन-२, धोदेधार								
३.२.३	चिपुल केदारनाथ निम्न माध्यमिक विद्यालय (निजी स्रोत द्वारा सञ्चालित विद्यालय), सितोला -७ मा ४ वटा नया कोठा निर्माण			०	०	०	४००	०	४००
३.२.४	सल्लाधारा माध्यमिक विद्यालय, सितोला -१, मुराई मा फर्निचर सहयोग			०	०	०	४००	०	४००
३.२.५	सितोला -७, धाडकाड मा ४ उप स्वास्थ्य चौकी स्थापना			०	०	०	०	९००	९००
३.२.६	गणेश विनायक उच्च माध्यमिक विद्यालय, सिप्टी - ७, हिकिला -८ र ९ को स्थानांतरण/स्कूल निर्माण मा सहयोग (हाल यो विद्यालय नदि कटान को खतरा मा छ)			०	११००	०	०	०	११००
३.२.७	दहहर प्राथमिक विद्यालय, पिपलचौरी -४ को भवन निर्माण (पुरै गा.वि.स. लाभान्वित)			०	०	०	०	४००	४००
३.२.८	हिकिला -८ मा स्वास्थ्य चौकी निर्माण			०	०	०	०	७००	७००
३.२.९	पिपलचौरी माध्यमिक विद्यालय निर्माण, पिपलचौरी -४ (पुरै गा.वि.स. लाभान्वित)			४००	०	०	०	०	४००
३.२.१०	रानीस्थान प्राथमिक विद्यालय भवन निर्माण, हुति -२, नौपनिर			०	०	०	४००	०	४००
३.२.११	अपी नाम्पा क्याम्पस भवन निर्माण, हुति -२			०	०	०	०	१०००	१०००
३.२.१२	साम्पाल माध्यमिक विद्यालय भवन निर्माण र फर्निचर सहयोग, सुनसेरा			०	०	०	०	९००	९००
३.२.१३	ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय मरम्मत र फर्निचर सहयोग, धौलाकोट -२			९००	०	०	०	०	९००
३.२.१४	जन विकार उच्च माध्यमिक विद्यालय, ब्रह्मदेव -१ मा फर्निचर सहयोग (लाभान्वित गा.वि.स.: ब्रह्मदेव, छपरी र धरी)			०	०	२००	०	०	२००

3.2.15	अल्कापुरी माध्यमिक विद्यालय, छपरी -३ मा तारवार सामाग्री को सहयोग			०	०	०	200	०	200
3.2.16	छपरी निम्न माध्यमिक विद्यालय, छपरी -६ मा तारवार सामाग्री को सहयोग			०	०	०	200	०	200
3.2.17	हुस्का उच्च माध्यमिक विद्यालय, काटै -९ मा तारवार सामाग्री को सहयोग (RCC wall), लाभान्वित गा.वि.स.: काटै, छपरी ७ र ९, खलङ्गा ८ र ९			०	०	०	०	200	200
3.2.18	नदि कटान बाट काटै -१, बदाल गाँउ, भुवनेश्वर प्राथमिक विद्यालय लागि सुरक्षित राख्न गेबियन वायर को सहयोग, लाभान्वित गा.वि.स.: काटै १, छपरी ९, खलङ्गा ९			600	०	०	०	०	600
3.2.19	तारवार र फर्निचर सहयोग: काटै, धारी पाटा माध्यमिक विद्यालय र भागवती प्राथमिक विद्यालय			०	०	०	200	०	200
3.2.20	तारवार सहयोग: राल्पा-४, राल्पा माध्यमिक विद्यालय			०	०	०	200	०	200
	कुल			3000	1100	200	2800	5000	12100

३.३ खाने पानी, स्वास्थ्य सरसफाई

3.3.1	शौचालय, खण्डेश्वरी- ८, खट्टी ताल (सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ)			०	०	०	1000	०	1000
3.3.2	फोहर व्यवस्थापन, खण्डेश्वरी- १ (सुरमा भवानी जात्रा हुने ठाँउ)			500	०	०	०	०	500
3.3.3	शौचालय निर्माण, घुसा-४, माहादेव मण्डप पुरुष र महिला लाई छुट्टै शौचालय)			०	300	०	०	०	300
3.3.4	खाने पानी आपूर्ति, हुती-१ र ८ (लाभान्वित घरधुरी: १४५)			०	500	०	०	०	500
3.3.5	खाने पानी सुविधा को मरम्मत: ब्रह्मस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय मरम्मत र फर्निचर सहयोग, धौलाकोट - २			०	350	०	०	०	350
3.3.6	खाने पानी आपूर्ति: ब्रह्मदेव-१, २ र ३			०	०	400	०	०	400

3.3.7	खाने पानी आपूर्ति, व्याँस, चानरुक (लाभान्वितवडा: १-५)			1000	550	0	0	0	1550
3.3.8	सार्वजनिक शौचालय: कुन्ति साघु, व्याँस,			0	0	500	0	0	500
	कुल			1500	1700	900	1000	0	5100

३.४ जल विद्युत आयोजना

3.4.1	फलामे बिजुलीको पोल सहयोग: राल्पा	वटा	70	700	0	0	0	0	700
3.4.2	फलामे बिजुलीको पोल सहयोग: सिप्टी	वटा	75	750	0	0	0	0	750
3.4.3	फलामे बिजुलीको पोल सहयोग: खण्डेश्वरी	वटा	75	750	0	0	0	0	750
3.4.4	ANCAमा लघु विद्युत समितिको परिचयकरण	वटा	1	0	0	800	0	0	800
3.4.5	लघु विद्युत योजनाहरुको सम्भाव्यता अध्ययन	वटा	1	0	400	0	0	0	400
	कुल			2200	400	800	0	0	3400

४. जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम

४.१ उच्च मूल्य NTFPs को व्यवस्थापन

4.1.1	स्रोत सर्वेक्षण सञ्चालन र चिउरीको उप सेक्टर योजना तयार गर्ने	प्रजाति	1	600	0	0	0	0	600
4.1.2	चिउरी लाई केन्द्रित नर्सरी को सञ्चालन	वटा	1	300	220	120	130	140	910
4.1.3	सामुदायिक र निजी जग्गामा भारी मात्रामा चिउरी को बृक्षारोपन	गा.वि. स.	4	300	330	360	390	420	1800

4.1.4	चिउरी पिस्ने मिल को स्थापना	वटा	1	500	440	0	0	0	940
4.1.5	राल्पामा (सुनापाती र अन्य NTFPs बाट)तेल प्रसोधन कारखानाको सम्भाव्यता अध्ययन	वटा	1	300	440	240	0	0	980
4.1.6	लटिनाथ/सेरी/तपोवन का स्थनीय नेता/सामुदायिक वन उपभोक्त समुह लाई पिथोरागर्ग (भारत) को चिउरीप्रसोधन कारखानामा विनिमय यात्रा लग्ने (चिउरी- अन्तरसीमाना मूल्य परिवर्तन)	वटा	2		300		330		630
	कुल			2000	1730	720	850	560	5860

४.२ खेतीमा आधारित जीविकोपार्जन (तरकारी, करेसा बारी, फलफूल खेती र नगदे बाली)

4.2.1	जैविक खेती प्रशिक्षण -भान्साको बारीमा तरकारी खेती) र बीउ/सामाग्री सहयोग	वटा	10	600	660	720	780	840	3600
4.2.2	उच्च महिला समूहको गठन र संस्थागत सहयोग	वटा	1	0	500	0	0	260	760
4.2.3	कोल्ड स्टोर (Cold/chilling store) को स्थापनामा समर्थन	वटा	2	0	600	0	0	0	600
4.2.4	गरिब, सीमान्तकृत र महिला नाइके भएको घरधुरीहरु लाई लक्षित कार्यक्रम (लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण)	गा.वि. स.	5	4000	4400	2400	0	0	10800
4.2.5	अल्लो/लोक्ता बाट फाइबर, मौरी बाट मह प्रसोधन बारे प्रशिक्षण तथा अनुदानमा	वटा	8	0	0	0	7000	7700	14700

	सहयोग (सीतौला, सिप्टी, हिकिला, खार, बह्मदेव, इयरकोट, व्याँस र राल्पा)									
	कुल			५६००	६१६०	३१२०	११४०	४४००		३०५६०
४.३ खेती बाह्य कृयाकलापहरुमा आधारित जीविकोपार्जन (हस्तकला/गलैँचा, दैनिक मजदूरी आदि)										
४.३.१	खेती बाह्य आधारित जीविकोपार्जन (उनी गलैँचा, बांसले बनेको हस्तकला, सिकर्मी/डकर्मी), गरीब/सीमान्तकृत/महिलाको अगुवाइ रहेको घरधुरी	घरधुरी	२००	०	३०००	३३००	३६००	०		९९००
४.३.२	ती उत्पादनलाई बजारमा संलग्न गराउन सहयोग	एक मुष्ठ		०	२००	२२०	०	०		५२०
४.३.३	गुराकु खोला (काटै-९) मिनरल पानी कारखानाको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने	वटा	१	०	०	३००	०	०		३००
४.३.४	प्रमुख महिला समूहलाई क्षतमा विकास तालिम (अग्रगामी, वित्तीय, विनिमय यात्रा) प्रदान गर्ने	वटा	३	३००	३००	०	२००	०		४००
४.३.५	कटान/आरा तालिम र उपकरण सहयोग (लटिनाथ-७)	वटा	१	२००	०	०	०	०		२००
४.३.६	जैविक ब्रीकेट बनाउने तालिम र उपकरण सहयोग (खार र अन्य स्थान)	वटा	२	०	०	२००	२२०	०		५२०
४.३.७	निगालो/बांसबाट फर्निचर बनाउने र हस्तकला सम्बन्धी तालिम र उपकरण सहयोग	वटा	३	०	०	२००	३३०	०		५३०

	(हिकिला, खण्डेश्वरी, घुसा)								
4.3.8	रिठाबाट साबुन बनाउने तालिम र उपकरण सहयोग (सुनसेरा, धारी र अन्य सम्भव क्षेत्र)	वटा	2	500	0	0	0	0	500
4.3.9	काटैको समुदायलाई घाँस काट्ने मिसिन सहयोग	वटा	1	0	100	0	0	0	100
4.3.10	सम्भाव्यता अध्ययन/फर्निचर बनाउने तालिम र उपकरण सहयोग (ब्रह्मदेव, काटै, धारी, ईयरकोट, राल्पा)	वटा	1	400	0	0	0	420	820
4.3.11	धुप बनाउने तालिम (धारी, व्याँस, राल्पा)	वटा	3	0	0	0	100	220	320
4.3.12	लुगा सिलाउने तालिम र उपकरण सहयोग (सिप्टी, हिकिला, हुती, धौलाकोट, सुनसेरा, ब्रह्मदेव, र खट्टी)	वटा	3	0	0	300	330	360	990
4.3.13	सिकर्मी/डकर्मी तालिम (हुती, धौलाकोट, सुनसेरा)	वटा	2	0	0	150	165	0	315
4.3.14	बिद्युतीय सामान मर्मत तालिम, हुती	वटा	1	0	0	0	300	0	300
4.3.15	गलैँचा बनाउने तालिम, धौलाकोट	वटा	1	0	0	350	0	0	350
4.3.16	मौरी पालन तालिम र मौरी घारीमा सहयोग (ब्रह्मदेव र छपरी)	वटा	2	0	0	150	165	0	315
	कुल			1400	3600	5170	5410	1000	16580

५. सम्पदा/संस्कृति पर्यटनमा समर्थन

५.१ पवित्र स्थल, तीनको महत्व, र पर्यटकीय आकर्षक स्थलको अभिलेखीकरण

5.1.1	पर्यटकीय र ऐतिहासिक/धार्मिक स्थलहरुको विस्तृत सम्भाव्यता	वटा	1		600	0	0	0	600
-------	--	-----	---	--	-----	---	---	---	-----

	सर्वेक्षण								
5.1.2	ऐतिहासिक/पवित्र स्थलहरु र तीनको महत्वको अभिलेखीकरण (CKLGFDKF ;+/IF0F IF]Q स्तर)	वटा	1	0	0	400	0	0	400
	कुल			0	600	400	0	0	1000
५.२ पैदल यात्रा मार्ग/होम स्टेको विकास									
5.2.1	खट्टी अवलोकन स्थलको विकास, खण्डेश्वरी गा.वि.स.	वटा	1	0	0	0	1000	0	1000
5.2.2	सिद्धको टोपी अवलोकन स्थलको विकास	वटा	1	0	0	0	0	1000	1000
5.2.3	परम्परागत/सांस्कृतिक चाडपर्वहरुको समर्थन र सम्बर्द्धन (विष्णु पर्व, गुल्जर र अन्य)	वर्ष	5	100	110	120	130	140	600
5.2.4	पैदल यात्रा मार्गमा क्याम्पिङ्ग स्थल, बाटो र पुल, सुचना बोर्ड, साइन पोस्ट स्थापना गर्न समुदायलाई सहयोग	स्थल	3	0	400	440	480	0	1320
5.2.5	होम स्टे पर्यटनलाई समर्थन (खलङ्गा-रानीकोट: ९ स्थान)	स्थल	9	0	0	500	550	600	1650
5.2.6	ऐतिहासिक महत्व बोकेको वस्तुहरु (मन्दिर, गुफा, ताल, गुम्बा आदि) को नविकरणमा सहयोग	स्थल	10	100	110	120	130	140	600
5.2.7	फोहर व्यवस्थापन (सरसफाई, फोहर जम्मा गर्ने खाडलमा सहयोग)	स्थल	3	0	100	110	120	0	330
5.2.8	पैदल यात्रा मार्गहरुको विकास र सुधार	स्थल	4	0	500	550	600	650	2300

5.2.9	पर्यटन सामाग्रीमा सहयोग (वेबसाईट, पुस्तिका/साइन पोस्ट)	वटा		200	220	0	0	0	420
5.2.10	ANCAबारे स्पष्ट सूचना प्रदान गर्ने संकेत चिन्ह र बोर्ड	एक मुष्ठ		1000	0	0	650	0	1650
	कुल			1400	1440	1840	3660	2530	10870

५.३ सिप विकास

5.3.1	होटल व्यवस्थापन सिप तालिम (खाना पकाउने, फोहर व्यवस्थापन, अथितिसत्कार, भाषा आदि): व्याँस, राल्पा, घुसा, खण्डेश्वरी र अन्य)	स्थल	5	0	500	440		520	1460
5.3.2	स्थानीय युवाहरुलाई गाईडको तालिम (व्याँस, राल्पा, घुसा, खण्डेश्वरी)	व्यक्ति	20	300	0	0	0		300
	कुल			300	500	440	0	520	1760

६ जलवायु परिवर्तन अनुकुलन र प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रम

६.१ जलवायु परिवर्तन अनुकुलनद्वारा सामुदायिक सहनशीलता विकास

6.1.1	तीन वटा जलवायु स्मार्ट (climate smart) समुदाय (प्रत्येक सेक्टरमा एउटा)	वटा	3	0	1000	1200	1100	0	3300
6.1.2	सहकारी/लघु वित्तीयमा पहुँच	वटा	10	0	250	0	300	0	550
6.1.3	स्थानीय बीउ भण्डार (सुख्खा/बाढी प्रतिरोधक, रैथाने)	वटा	2	0	0	300	330	0	630
	कुल			0	1250	1500	1730	0	4480

६.२ प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण										
६.२.१	आपतकालीन राहत टोलीलाई संस्थागत सहयोग	वटा	२	०	३००	३३०	०	३९०	१०२०	
६.२.२	भूक्षय/पहिरो/नदी कटान नियन्त्रण उपायहरुमा सहयोग (ग्याबियन बक्सा, बायोइन्जिन्यरीङ्ग यन्त्र)	स्थल	४	१०००	११००	०	१३००	१४००	४८००	
६.२.३	गा.वि.स. स्तरको जलवायु प्रकोप नक्सा	गा.वि. स.	२१	१२५०	१३७५	०	०	०	२६२५	
	कुल			२२५०	२७७५	३३०	१३००	१७९०	८४४५	
७. संरक्षण शिक्षा र जनचेतना कार्यक्रम										
७.१ विद्यालयमा संरक्षण शिक्षा										
७.१	इको क्लबको स्थापना	स्कूल	२०	५०	५५	६०	६५	७०	३००	
७.२	इको क्लबको लागि संस्थागत सहयोग (शिक्षकहरुलाई पर्यावरणीय शिक्षा तालिम, सामाग्री सहयोग र अन्य)	स्कूल	२०	१०००	११००	१२००	१३००	१४००	६०००	
७.३	विशेष दिनहरु मनाउने (विश्व वातावरण दिवस, अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्रको वार्षिकोत्सव आदि)	स्कूल	२०	१२५	१३७.५	१५०	१६२.५	१७५	७५०	
७.४	विनमय यात्रा: अन्य इको क्लबको सदस्यहरु/बिज्ञान बिषयको शिक्षक	वटा	२०	५००	०	६००	०	०	११००	
	कुल			१६७५	१२९२.५	२०१०	१५२७.५	१६४५	८१५०	
७.२ सामुदायिक पहुँच बारे चेतना										

7.2.1	सामुदायिक पहुँच कार्यक्रम (घुम्टि शिविर, अनोपचारीक सामुहिक छलफल, नाटक, भूमिका निर्वाह आदि)	वटा	35	200	220	240	260	280	1200
7.2.2	एफ. एम. द्वारा संरक्षण सन्देश	महिना	12	50	55	60	65	70	300
7.2.3	अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र बारे वृत्त चित्र र श्रव्य-दृष्य तयार गर्ने	एक मुष्ठ	-	300	330	0	0	0	630
7.2.4	श्रव्य/दृष्य हेर्ने सामाग्री, पुस्तीका, ICE सामाग्री तयार (नेपाली र स्थानीय भाषामा)	एक मुष्ठ	-	150	110	60	65	70	455
	कुल			700	715	360	390	420	2585

द. संस्थागत स्थापना र क्षमता विकास

द.१ सदरमुकाम, सेक्टर कार्यलय र कर्मचारी

8.1.1	अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र परिषद स्थापना र संस्थागत सहयोग (वार्षिक बैठक)	वटा	1	400	220	240	260	280	1400
8.1.2	जिल्ला स्तरीय बहु-सरोकारवाला बैठक (वर्षमा दुई पटक)	वटा	10	50	55	60	65	70	300
8.1.3	कार्यलय भाडा खर्च (अपीनाम्पा संरक्षण क्षेत्र परिषद र सेक्टर कार्यलय)	एक मुष्ठ		220	242	0	0	0	462
8.1.4	कार्यलय सञ्चालन खर्च (बिजुली, पानी, सवारी आदि)	एक मुष्ठ		30	33	36	39	42	180
8.1.5	कार्यलय उपकरण (कम्प्यूटर, दुरबिन, क्यामरा आदि)	एक मुष्ठ		200	220	0	130	0	550
8.1.6	प्रमुख संरक्षण अधिकृत र साहायक संरक्षण अधिकृतहरु को	व्यक्ति	2	585	643.5	702	760.5	819	3570

	तलब								
8.1.7	कार्यक्रम कर्मचारीको तलब (रेनजर आदि)	व्यक्ति	7	1820	2002	2184	2366	2548	10920
8.1.8	लेखा र प्रशासन कर्मचारीको तलब	व्यक्ति	2	520	572	624	676	728	3120
8.1.9	गेम स्काउट र खरीदार	व्यक्ति	52	9464	10410.4	11356.8	12303.2	13249.6	56784
8.1.10	बिद्यान/कार्ययोजना/पञ्जीकरण CAMC/UCs Bidhan/karyayojana/Registration	संख्या	26	1000					1000
8.1.11	तालिम, रेकर्ड राख्ने, छाप आदि Training CAMC/UCs/ record keeping/stationary/stamp	समय	10	150	150	150	150	150	750
	कुल			14439	14547.9	15352.8	16749.7	17886.6	78976

द.२ क्षमता विकास

8.2.1	कर्मचारी (कार्यक्रम र प्रशासन/लेखा) को क्षमता विकास (तालिम, गोष्ठी, विनिमय यात्रा)	वटा	8	400	0	385	0	420	1205
	कुल			400	0	385	0	420	1205

९. अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्यांकन

9.1	स्थानिक तथ्याङ्क (spatial database) तयार गर्ने (लघु जलविद्युत् योजना, गरीबी सूचाङ्क, व्यापार मार्ग, पर्यटकीय स्थल, पवित्र स्थल, पानी सूचाङ्क, खडेरी नक्सा आदि): ICIMOD द्वारा सहयोग	लेयर प्रति डाटाबेस को संख्या	12	0	0	0	0	0	0
9.1	संरक्षण समितिलाई त्रियाशील बनाएर (RECAST संग समन्वयमा) दीर्घकालीन वातावरणीय र सामाजिक-			0	0	0	0	0	0

	आर्थिक सहयोग									
१.१	सूचकहरुद्वारा कार्यक्रमको आन्तरिक अनुगमन	वटा	५	२५०	२७५	३००	३२५	३५०	१५००	
१.२	संयुक्त अनुगमन (DNPWC, MoFSC र/वा साभोदार संस्थाहरु संग)	वटा	२	०	३००	०	३६०	३९०	१०५०	
१.३	अनुगमन योजनाको समीक्षा गोष्ठी/म्याट्रिक्समा आधारित उपजहरु को अनुगमन गर्न फिल्ड यात्रा	वटा	१	०	२००	०	०	२६०	४६०	
	कुल			२५०	७७५	३००	६८५	१०००	३०१०	
							कुल जम्मा		२३९१७१	

अनुसूची १५: सेरी, लटिनाथ र तपोवन गा.वि.स.हरु मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७०/१२/३०

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना	पद
१	देव सिंह महर	सेरी-१	अध्यक्ष
२	प्रेम सिंह धामी	सेरी-४	सचिव
३	देव दट्ट पन्त	सेरी-९	सदस्य
४	प्रेम सिंह कोठारी	सेरी-७	अध्यक्ष
५	पान सिंह धामी	सेरी-५	अध्यक्ष
६	देव सिंह धामी	सेरी-८	सदस्य
७	अनार सिंह कोठारी	सेरी	गा.वि.स. प्रविधिज्ञ

8	केशव सिंह धामी	सेरी	उपभोक्ता
9	मानदेव जोशी	सेरी	उपभोक्ता
10	नम राज पन्त	सेरी	उपभोक्ता
11	गोपाल सिंह कोठारी	सेरी-८	उपभोक्ता
12	जनक सिंह	सेरी-६	उपभोक्ता
13	नरेन्द्र सिंह महर	सेरी-१	उपभोक्ता
14	ईश्वर सिंहबदाल	सेरी-८	उपभोक्ता
15	गणेश सिंहबदाल	सेरी-६	उपभोक्ता
16	हरि भक्त जोशी	सेरी-४	उपभोक्ता
17	गोपाल पन्त	सेरी-९	उपभोक्ता
18	भुन्तीबदाल	सेरी-६	उपभोक्ता
19	दान सिंहमहर	सेरी-२	उपभोक्ता
20	रबिन्द्र सिंह धामी	लटिनाथ	उपभोक्ता
21	केशव सिंह बिष्ट	लटिनाथ	उपभोक्ता
22	कृष्ण सिंह थगुना	लटिनाथ	उपभोक्ता
23	जगत सिंह महर	लटिनाथ	उपभोक्ता
24	शंकर सिंह महर	सेरी	उपभोक्ता
25	दिपु सिंह कोठारी	सेरी	उपभोक्ता
26	काशी सिंह बिष्ट	सेरी	उपभोक्ता
27	दिपेन्द्र सिंह महर	सेरी-१	उपभोक्ता
28	कृष्ण सिंह महर	सेरी-२	उपभोक्ता
29	अमर सिंह	सेरी	उपभोक्ता

30	शंकर सिंह बदाल	सेरी	उपभोक्ता
31	गणेश दट्ट जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
32	दिपेन्द्र बाहादुर सिंह	लटिनाथ-३	उपभोक्ता
33	वासुदेव जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
34	राम सिंह बिष्ट	लटिनाथ-८	उपभोक्ता
35	गोपाल दट्ट भट्ट	लटिनाथ-३	उपभोक्ता
36	राम दट्ट जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
37	दिपेन्द्र सिंह बिस्त	लटिनाथ-५	उपभोक्ता
38	देव सिंह धामी	लटिनाथ-८	उपभोक्ता
39	धनन्जय जोशी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
40	नरेन्द्र बाहादुर सिंह	लटिनाथ-४	उपभोक्ता
41	राम सिंह धामी	लटिनाथ-७	उपभोक्ता
42	देवेन्द्र बाहादुर सिंह	तपोवन-३	उपभोक्ता
43	सेर बिस्त	तपोवन-२	उपभोक्ता
44	दबल सिंह धामी	तपोवन-५	उपभोक्ता
45	केशर सिंह धामी	तपोवन-७	उपभोक्ता
46	करण सिंह बिस्त	तपोवन-१	उपभोक्ता
47	जय सिंह बिस्त	तपोवन-२	उपभोक्ता
48	गोपाल बिस्त	तपोवन-१	उपभोक्ता
49	कमल धामी	तपोवन-४	उपभोक्ता

अनुसूची १६: गुल्जरगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/०१

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना	पद
1	दमन सिंह धामी	गुल्जर-३	सदस्य
2	मोहन धामी	गुल्जर-२	अध्यक्ष Aa.Chairperson
3	हरिमान सिंह थगुना	गुल्जर-२	सचिव
4	गगन सिंह बोहरा	गुल्जर-३	उपभोक्त
5	नरेस सिंह थगुना	गुल्जर-७	सदस्य
6	बस्त सिंह थगुना	गुल्जर-७	सदस्य
7	नरेन्द्र सिंह थगुना	गुल्जर-७	अध्यक्ष Aa.Chairperson
8	धनी राम थगुना	गुल्जर-७	सदस्य
9	हर्क सिंह धामी	गुल्जर-९	सदस्य
10	विर सिंह थगुना	गुल्जर-८	सदस्य
11	कारण सिंह धामी	गुल्जर-८	सदस्य
12	फकिर सिंह थगुना	गुल्जर-७	सह सचिव Aa. Secretary
13	मान सिंह थगुना	गुल्जर-४	सदस्य
14	हर्क सिंह धामी	गुल्जर-८	सदस्य
15	हरक सिंह भण्डारी	गुल्जर-२	सदस्य
16	जीत सिंह धामी	गुल्जर-६	सदस्य
17	विरमान सिंह थगुना	गुल्जर-२	सदस्य
18	कृष्ण सिंह महारा	गुल्जर-३	सदस्य

अनुसूची १७:घुसागा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/०४

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
१	दिपक सिंह लोथ्याल	घुसा-७
२	हरक सिंह लोथ्याल	घुसा-७
३	रमेश सिंह लोथ्याल	घुसा-९
४	मोहन सिंह लोथ्याल	घुसा-१
५	देलन्द्र लोथ्याल	घुसा-७
६	बिरेन्द्र लोथ्याल	घुसा-१
७	पशुपति जगरी	घुसा-२
८	लालु रोकम	घुसा-५
९	सरस्वती लोथ्याल	घुसा-१
१०	अमर कार्की	घुसा-८
११	लिलावती भट्ट	घुसा-५
१२	नखर सिंह लोथ्याल	घुसा-७
१३	पोखर सिंह लोथ्याल	घुसा-१
१४	जीत सिंह धामी	घुसा-४
१५	कमन सिंह धामी	घुसा-३
१६	जीत सिंह धामी	घुसा-६
१७	सुन्दर सिंह धामी	घुसा-६
१८	नर्स कार्की	घुसा-८
१९	श्रद्धा कार्की	घुसा-८
२०	बिसन सिंह धामी	घुसा-४

२१	नन्दन धामी	घुसा-६
२२	गोपाल धामी	घुसा-६
२३	सुमन धामी	घुसा
२४	नरेन्द्र धामी	घुसा
२५	चैत धामी	घुसा
२६	भलक धामी	घुसा
२७	गगन सिंह लोथ्याल	घुसा

अनुसूची १८:सितौलागा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/०५

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
१	करबिर सिंह महत	सितौला-७
२	करण सिंह महत	सितौला-७
३	भावन सिंह महत	सितौला-७
४	पुरन सिंह धामी	सितौला-७
५	अनगत सिंह महत	सितौला-७
६	नरभत सिंह महत	सितौला-७
७	गोपाल सिंह महत	सितौला-७
८	गोबरद्वन सिंह महत	सितौला-७
९	दिलिप सिंह महत	सितौला-७
१०	अकल सिंह महत	सितौला-७
११	मिन बाहादुर महत	सितौला-७

अनुसूची १९:सिप्टीगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/०६

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
१	जगत सिंह थगुना	सिप्टी-६
२	राजेन्द्र सिंह थगुना	सिप्टी-५
३	नर सिंह थगुना	सिप्टी-७
४	कृष्ण सिंह थगुना	सिप्टी-६
५	जसमल सिंह थगुना	सिप्टी-६
६	सुन्दर सिंह महत	सिप्टी-३
७	रायमला धामी	सिप्टी-५
८	लाल सिंह धामी	सिप्टी-६
९	राम सिंह थगुना	सिप्टी-३
१०	नर बाहादुर थगुना	सिप्टी-६
११	मान सिंह धामी	सिप्टी-६
१२	जनाजन थगुना	सिप्टी-६

अनुसूची २०:ईयरकोटगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/०७

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
१	विर सिंह शाही	काटै-४
२	विर सिंह भण्डारी	काटै-६
३	विर सिंह दोवाल	काटै-४
४	प्रताप सिंह बदाल	काटै-१
५	जमान सिंह बदाल	काटै-३

6	धान सिंह भण्डारी	काटै-९
7	विर सिंह नगल	काटै-९
8	दिलिप सिंह महर	काटै-९
9	पदम बाहादुर कुवर	काटै-२
10	गणेश राज बढु	काटै-७
11	पदम सिंह बदाल	काटै-१
12	महेन्द्र सिंह धामी	काटै-७
13	दान सिंह कार्की	काटै-९
14	जनक राम कार्की	काटै-९
15	राजेन्द्र प्रसाद जोशी	काटै-३
16	मदन सिंह बदाल	दार्चुला

	सहभागिको नाम	ठेगाना
1	विर थगुना	ईयरकोट-२
2	रतन थगुना	ईयरकोट-२
3	जय बाहादुर थगुना	ईयरकोट-२
4	नारायण थगुना	ईयरकोट-२
5	ईन्द्र थगुना	ईयरकोट-२
6	ललित थगुना	ईयरकोट-२
7	कविर थगुना	ईयरकोट-२

४	धौली थगुना	ईयरकोट-९
९	ईन्द्र दाहाल	ईयरकोट-७
१०	थान सिंह दाहाल	ईयरकोट-७
११	रघुविर थगुना	ईयरकोट-२

अनुसूची २१:खारगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरूको सूची

मिति: २०७१/०१/०८

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
१	रामचन्द्र सिंह थगुना	खार-८
२	बाहादुर सिंह बाहोरा	खार-४
३	दइन बाहादुर महर	खार-१
४	सोपज सिंह थगुना	खार-७
५	शेर सिंह महर	खार-३
६	गंगा कुमारी महतरा	खार-२

अनुसूची २२:काटै गा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरूको सूची

मिति: २०७१/०१/०९

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
१	धन सिंह कार्की	छपरी-८
२	राम सिंह कार्की	छपरी-८
३	विर सिंह कार्की	छपरी-७
४	लाल सिंह कार्की	छपरी-६

5	शेर सिंह कार्की	छपरी-३
6	बाहादुर सिंह कार्की	छपरी-५
7	राम सिंह कार्की	छपरी-८
8	कल्यान सिंह कुवर	छपरी-६
9	विरम कार्की	छपरी-६
10	दरपण लोहार	छपरी-२
11	पदम सिंह कार्की	छपरी-६
12	कल्यान सिंह कार्की	छपरी-६
13	चरन कार्की	छपरी-९
14	हरक सिंह कार्की	छपरी-४

अनुसूची २४: ब्रह्मदेवगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/११

क. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
1	करविर बाहादुर कार्की	ब्रह्मदेव-३
2	जनक राज जोशी	ब्रह्मदेव-९
3	धिर बाहादुर बम	ब्रह्मदेव-५
4	राम सिंह धामी	ब्रह्मदेव-४
5	शान्ति देवि बम	ब्रह्मदेव-५
6	गणेश सिंह बोहोर	ब्रह्मदेव-४
7	हरक सिंह बोहोरा	ब्रह्मदेव-४
8	विर सिंह कार्की	ब्रह्मदेव-३
9	किसान सिंह लुहार	ब्रह्मदेव-२
10	अमर सिंह कार्की	ब्रह्मदेव-२

11	मोहनी लुहार	ब्रह्मदेव-१
12	विजय लुहार	ब्रह्मदेव-२
13	पदम लुहार	ब्रह्मदेव-१
14	हनती बम	ब्रह्मदेव-७

अनुसूची २५:धारीगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/११

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना
1	नरेन्द्र सिंह कुवर	धारी-१
2	दलजित महारा	धारी-८
3	राजुबिर सिंह कुवर	धारी-२
4	हरि दट्ट भट्ट	धारी-३
5	गोविन्द सिंह कार्की	धारी-४
6	उर्मिला कार्की	धारी-३
7	हरक सिंह कार्की	धारी-८
8	कान्छी कार्की	धारी-४
9	धनी लाल लोहार	धारी-७
10	मन सिंह ददाल	धारी-९
11	मणिरथ भट्ट	धारी-६
12	गणेश सिंह कुवर	धारी-७
13	जमन बाहादुर कुवर	धारी-४

अनुसूची २३:हिकिलागा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/१२

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना	पद
---------	--------------	--------	----

1	नरेन्द्र सिंह बदाल	हिकिला-५	अध्यक्ष
2	बाहादुर सिंह बदाल	हिकिला-९	सदस्य
3	दिलिप सिंह कार्की	हिकिला-९	सदस्य
4	लोकेन्द्र बाहादुर बम	हिकिला-८	पत्रकार
5	बिजय सिंह बदाल	हिकिला-४	संयोजक
6	कल्याण सिंह बदाल	हिकिला-१	
7	अम्बा दट्ट जोशी	हिकिला-८	
8	बिष्णु दट्ट जोशी	हिकिला-८	
9	पुलेन्द्र बाहादुर कार्की	हिकिला-७	
10	शिव दट्ट जोशी	हिकिला-८	
11	देव सिंह धामी	हिकिला-६	
12	गोरा सिंह धामी	हिकिला-४	
13	मान सिंह कार्की	हिकिला-२	
14	उदय सिंह बदाल	हिकिला-२	
15	नर सिंह धामी	हिकिला-६	
16	शिव दट्ट जोशी	हिकिला-८	
17	हरक सिंह बदाल	हिकिला-९	
18	हर सिंह धामी	हिकिला-६	

अनुसूची २७:पिपलचौरीगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/१२

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना	पद
1	गोपाल सिंह बोहरा	पिपलचौरी	गा.वि.स. सचिव
2	कर्ण बाहादुर कुवर	पिपलचौरी	
3	लक्ष्मी दट्ट भट्ट	पिपलचौरी-३	सदस्य
4	लोकेन्द्र बाहादुर बम	पिपलचौरी-१	सचिव
5	नरेन्द्र देव जोशी	पिपलचौरी-३	सदस्य
6	नन्द बम	पिपलचौरी-२	स्वयंसेवक

१	महादेव भट्ट	पिपलचौरी-४	सदस्य
४	ललिता महारा	पिपलचौरी-७	सदस्य सचिव
९	अमरा बम	पिपलचौरी-१	संयोजक
१०	धन बाहादुर बम	पिपलचौरी-२	सदस्य
११	मोहन बाहादुर बम	पिपलचौरी-२	सह संयोजक
१२	उत्तम बाहादुर	पिपलचौरी-४	सदस्य
१३	लोक बाहादुर कुवर	पिपलचौरी-५	वडा संयोजक
१४	कर्ण बाहादुर बम	पिपलचौरी-३	सचिव
१५	जय बाहादुर बम	पिपलचौरी-३	पूर्व-शिक्षक
१६	धन बाहादुर बम	पिपलचौरी-४	सदस्य
१७	राम दट्ट बिष्ट	पिपलचौरी-४	वडा संयोजक
१८	आन सिंह महारा	पिपलचौरी-६	वडा सचिव
१९	मोहन सिंह धामी	पिपलचौरी-९	संयोजक
२०	दल बाहादुर बम	पिपलचौरी-५	माओवादी (गणतन्त्र)

अनुसूची २८:हुतीगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/१३

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना	पद
१	प्रयाग दट्ट भट्ट	हुती-६	प्राविधिक साहायककर्ता
२	राजेन्द्र सिंह कुवर	हुती-८	अध्यक्ष
३	जय दट्ट भट्ट	हुती-४	
४	उपेन्द्र सिंह कुवर	हुती-२	अध्यक्ष
५	रमेश सिंह कुवर	हुती-२	सदस्य
६	मन बाहादुर बम	हुती-३	अध्यक्ष
७	चिन्तमानि भट्ट	हुती-२	अध्यक्ष (वन)
८	कुन्ती खटी	हुती-५	अध्यक्ष

९	श्रद्धा शर्मा	हुती-४	अध्यक्ष
१०	लक्ष्मी कुवर	हुती-२	अध्यक्ष
११	राम दट्ट भट्ट	हुती-६	अध्यक्ष
१२	जोग दट्ट भट्ट	हुती-२	सदस्य
१३	हारजित भट्ट	हुती-१	अध्यक्ष
१४	विरमा देवी लुहार	हुती-२	सदस्य

अनुसूची २४:धौलाकोटगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/१३

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना	पद
१	मान सिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य
२	नरसिंह बिष्ट	धौलाकोट-१	सदस्य
३	ललित सिंह बिष्ट	धौलाकोट-२	सदस्य
४	नरेन्द्र सिंह बिष्ट	धौलाकोट-२	सदस्य
५	करण सिंह बिष्ट	धौलाकोट-२	सदस्य
६	चनदरी दट्ट भट्ट	धौलाकोट-९	सदस्य
७	गोपाल सिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य
८	प्रेम सिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य
९	विरमन सिंह धामी	धौलाकोट-४	सदस्य

अनुसूची ३०:सुनसेरागा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/१४

क्र. सं	सहभागिको नाम	ठेगाना	पद
१	मदन सिंह कुवर	सुनसेरा-४	अध्यक्ष
२	देव सिंह कुवर	सुनसेरा-५	अध्यक्ष
३	विर सिंह बिष्ट	सुनसेरा-७	सदस्य
४	जनक राम भट्ट	सुनसेरा-६	सदस्य
५	मन सिंह कुवर	सुनसेरा-६	अध्यक्ष
६	कमल सिंह बिष्ट	सुनसेरा-९	सदस्य
७	जमन सिंह कुवर	सुनसेरा-९	सदस्य
८	भरत केसी	गोम स्काउट	सदस्य
९	धन सिंह कुवर	सुनसेरा-४	सदस्य
१०	सोबिन्द्र खती	सुनसेरा-४	सामाजिक परिचालनकर्ता
११	बाहादुर सिंह कुवर	सुनसेरा-५	कार्यलय साहायककर्ता
१२	सरोज बुढाथोकी	राल्पा-६	

नुसूची २३:छपरीगा.वि.स. मा सञ्चालित FGD मा सहभागिहरुको सूची

मिति: २०७१/०१/१०